

สภาพทั่วไปของชวานาก่อนรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การศึกษาสภาพทั่วไปของชวานา ในช่วงระยะเวลาก่อนรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจแบ่งขอบเขตของการศึกษาตามสภาพการณ์ที่มีผลกระทบต่อชวานาดังนี้

- ก. สภาพทางการเมือง การปกครอง
- ข. สภาพทางสังคม
- ค. สภาพทางเศรษฐกิจ
- ก. สภาพทางการเมือง การปกครอง

ประเทศไทยมีลักษณะการปกครอง เป็นแบบศักดินามาชานาน ก่อนที่จะตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ลักษณะของการปกครองแบบนี้ถือว่า แผ่นดินทั้งหมดภายในประเทศเป็นของพระมหากษัตริย์ การที่ประชาชนได้เข้ามาหากินอยู่ได้ ก็ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ ทรงอนุญาตให้ ประชาชนทุกคนมีฐานะเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ เรียกว่า "ข้าแผ่นดิน" เมื่อที่ดินทุกแห่งใน

^๑"พระอัยการเบ็ดเสร็จ บทที่ ๕๒ ประกาศเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๓, อ้างใน พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอนเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย," วิจิตรสาร เล่ม ๑, (พระนคร : มงคลการพิมพ์, ๒๕๐๘) หน้า ๑๔ - ๑๕.

ประเทศเป็นของพระมหากษัตริย์ ราษฎรที่อาศัยที่ดินเป็นที่ทำมาหากินในฐานะไพร่หรือข้าแผ่นดิน จึงมีหน้าที่ต้องเสียภาษีและทำงานให้พระมหากษัตริย์ ซึ่งถือว่าเป็นเจ้าของแผ่นดิน เป็นการตอบแทน^๑

เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงอนุญาตให้ไพร่ได้ทำมาหากินในที่ดินของพระองค์ ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงทรงมีสิทธิที่จะเกณฑ์ไพร่ไปทำงานโยธาต่าง ๆ ให้แก่พระองค์เป็นการตอบแทน โดยไม่ต้องทรงจ่ายค่าตอบแทน ซึ่งเรียกว่า "ททราชการ"^๒ ปรากฏว่าตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาตั้งแต่สมัยโบราณ สภาพของไพร่ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์ในฐานะ "เจ้าชีวิต" พระองค์มีพระราชอำนาจเด็ดขาดที่จะปกครองไพร่ของพระองค์ในฐานะลูกหรือฐานะทาสก็ได้^๓

การปกครองระบบศักดินาของไทย มีปัญหาที่ยังหาข้อสรุปไม่ได้ว่า การกำหนดศักดินาให้แก่บุคคลระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ทาสและวนิชซึ่งถือว่าเป็นพลเมืองชั้นต่ำที่สุด มีศักดินาประจำคนละ ๕ ไปจนถึงข้าราชการชั้นสูงสุด ซึ่งมีศักดินา ๑๐,๐๐๐^๔ และพระราชวงศ์ชั้นสูงสุด คือ พระอนุชาธิราช ซึ่งทรงศักดินา ๒๐๐,๐๐๐^๕ นั้น

^๑ช้อยนันต์ สมุทวณิช, ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย, (พระนคร : นาน้ำอักษรการพิมพ์, ๒๕๑๘) หน้า ๖๑.

^๒ช้อย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ คำนสังคม, (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๗) หน้า ๑๐๑.

^๓ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์, (พระนคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๘) หน้า ๒๖ - ๒๗.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^๕ช้อยนันต์ สมุทวณิช, ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย, หน้า ๖๒.

เป็นการกำหนดให้บุคคลที่ได้รับศักดิ์นาชั้นต่าง ๆ ได้ครอบครองที่ดินเป็นจำนวนไร่ตามศักดิ์นา หรือเป็นการกำหนดขึ้น เพื่อการกำหนดชนชั้นทางสังคมและการปกครอง เพื่อความรับผิดชอบในสิทธิและหน้าที่ทางสังคม นักวิชาการบางท่านได้เสนอว่าเป็นการกำหนดอำนาจการควบคุมกำลังคนของข้าราชการในระดับต่าง ๆ เพื่อความสงบเรียบร้อยในการปกครอง^๑ อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ผู้เขียนมุ่งที่จะศึกษาว่าระบบนี้มีผลกระทบต่อพลเมืองที่เป็นชาวนาแคไหน เพียงใด เท่านั้น

ลักษณะเด่นของการปกครองระบบศักดิ์นา คือ การแบ่งบุคคลออกเป็น ๒ ชั้น คือ บุคคลชั้นผู้ปกครอง และบุคคลชั้นที่อยู่ภายใต้การปกครอง

บุคคลชั้นผู้ปกครอง คือ บุคคลที่เป็นข้าราชการ หรือขุนนางที่มีศักดิ์นาคั้งแต่ ๘๐๐ ขึ้นไป^๒ จนถึงพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นประมุขของประเทศ บุคคลชั้นนี้เป็นผู้มีอำนาจ มีอิทธิพล ทางเศรษฐกิจและการเมืองในประเทศ^๓

---

^๑ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับความเห็นเรื่องศักดิ์นาได้จาก ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย, หน้า ๒๑ - ๘๖, ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ กานสังคม, หน้า ๑๐๑ - ๑๐๖, ๑๑๖ - ๑๑๗, ควอวิช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า ๑๓ - ๘๘, และ ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่," ข้อมูลจากอดีต, (พระนคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๑๘) หน้า ๖๓ - ๖๗.

^๒ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ กานสังคม, หน้า ๘๐.

^๓G. William Skinner, Chinese Society in Thailand: An Analytical History, (New York : Ithaca, Cornell University Press, 1962), p. 96.

บุคคลที่อยู่ภายใต้ปกครอง คือ ประชาชนทั่วไป รวมทั้งข้าราชการที่มีศักดิ์นาคต่ำกว่า ๔๐๐ ลงมา พวกนี้เรียกว่าไพร่ นอกจากนี้บุคคลชั้นนี้ยังรวมถึงทาส และ วนิพกด้วย

ชนชั้นไพร่นี้เอง เป็นผู้ประกอบอาชีพต่าง ๆ อันเป็นหลักเศรษฐกิจของประเทศ ปรากฏว่าไพร่ส่วนใหญ่มีอาชีพทางการกสิกรรม ซึ่งมีการทำนาเป็นอาชีพหลัก^๑ ตามกฎหมาย^๒ กำหนดให้ไพร่ทุกคนต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนาย ผู้ใดผู้หนึ่งเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิทธิคุ้มครอง ตามกฎหมาย ไพร่คนใดไม่สังกัดมูลนาย นอกจากจะไม่ได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายแล้ว ยังมีความผิดตามกฎหมายด้วย^๓ ไพร่ที่ได้รับการขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายโดยการสักท้องแซนแล้ว จะได้รับการยอมรับว่าเป็นพลเมืองที่ถูกต้องตามกฎหมาย เอกสารทางราชการจะเรียกไพร่ที่ได้รับการสักขึ้นทะเบียนแล้วว่า "ผู้มีชื่อ"

ลักษณะการปกครองดังกล่าว ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับบุคคลชั้นผู้ปกครอง คือ มูลนาย เป็นไปในรูปบ่าวกับนาย หรือ "เจ้าจ้านกับผู้อยู่ต่อบัง"^๔ (Client and Patron)^๕ กล่าวคือ มูลนายจะเป็นสื่อกลางในการติดต่อระหว่างรัฐบาลกับไพร่ ในฐานะเป็นผู้ให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ในสังกัด ทั้งให้ความช่วยเหลือ เวลาที่ไต่ทวงถามความช่วยเหลือ

^๑ Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period 1782 - 1873, (New York : Ithaca, Cornell University Data Paper : Number 74 Southeast Asia Program), p. 9.

^๒ "ลักษณะพระราชกำหนดเก่า," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕) หน้า ๒๘๓ - ๓๕๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period 1782 - 1783, p. 89.

ขณะเดียวกันไพร่ก็หาทางที่จะทำให้ตนเป็นบุคคลที่ถูกริของมูลนาย ด้วยการใช้บริการแก่มูลนายด้วยแรงงาน และของกำนัล คือ พวกลิขิตผลต่าง ๆ เพื่อแลกกับความคุ้มครองตามกฎหมายจากมูลนาย^๑

ไพร่แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ไพร่หลวง และไพร่สม

ไพร่หลวง คือ พลเมืองที่ขึ้นทะเบียนให้ราชการ มีหน้าที่ให้บริการแก่รัฐ เช่น เข้ารับใช้งานตามกรมกองของรัฐบาล เลี้ยงสัตว์หลวง ก่อกำแพงเมือง ขุดคูคลอง ทำท่งน้มน้ำ สีข้าวในโรงสีหลวง พายเรือหลวง เป็นต้น ฯลฯ ไพร่หลวงอีกพวกหนึ่งคือไพร่หลวงที่รู้จักกันในสิ่งของให้แก่ทางราชการ เช่น การเข้าราชการ สิ่งของที่พวกนี้ต้องส่งให้แก่รัฐ อาจเป็นสินค้าพื้นเมือง หรือผลิตผลที่ตนผลิตได้ หรือแร่ธาตุตามจำนวนที่ทางราชการกำหนด ถ้าไม่สามารถส่งสิ่งของตามที่กำหนดได้ ก็ต้องส่งเงินแทนตามราคาของที่ขาดจำนวน^๒ สิ่งของที่ส่งให้แก่ทางราชการนี้เรียกว่า "ส่วย" ไพร่หลวงประเภทนี้เรียกว่า "ไพร่หลวงส่วย" หรือ "ไพร่ส่วย"

ไพร่สม คือ ไพร่ที่ขึ้นทะเบียนสักสังักัด เจ้านายหรือขุนนางผู้ใดผู้หนึ่งเพื่อเป็นทั้งผู้รับใช้ และผู้ที่คอยให้ของกำนัล ทั้งให้บริการแรงงานแก่ขุนนาง หรือเจ้านายผู้เป็นมูลนาย เพื่อได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายจากมูลนาย หรือขอความช่วยเหลือในเวลาจำเป็น วิธีนี้เป็นวิธีการซึ่งพระมหากษัตริย์มอบบำเหน็จไพร่ให้แก่ เจ้านาย และขุนนาง เพื่อใช้เป็นเครื่องมือท่มาหากิน ให้สมกับเกียรติยศตำแหน่งหน้าที่การงาน

^๑ Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period 1782 - 1873, p. 96.

^๒ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ กานสังคัม, หน้า ๑๕๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

ของผู้นั้น เนื่องจากในสมัยนั้นทางราชการยังไม่มีระเบียบการจ่ายเงินเดือนแก่เจ้า-
นายและขุนนาง^๑

ปรากฏว่าในรัชกาลของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเฉพาะไพร่บ้านมิถุนันที่มีหน้าที่ราชการ
การที่พลเมืองชายจะต้องทำการสักขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ประเภทต่าง ๆ เมื่อใดนั้นยัง
เป็นเรื่องขัดแย้งกันอยู่ เช่น จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ซึ่งเข้ามา
ในประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้เขียนจดหมายถึง จี สวินสตัน (G. Swinston)
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอินเดียของอังกฤษ รายงานเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า พลเมืองไทย
จะถูกเกณฑ์ตั้งแต่อายุ ๒๑ ปี ขึ้นไป^๒ เป็นการยืนยันว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้น ถืออายุ
เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาว่า ชายคนใดถึงวัยฉกรรจ์ สมควรขึ้นทะเบียนเป็นไพร่รับใช้
ชาติ แต่สมัยรัชกาลที่ ๕ มีประกาศเกี่ยวกับเรื่องนี้ฉบับหนึ่งออกปี ร.ศ. ๑๑๘
(พ.ศ. ๒๔๔๒) มีข้อความตอนหนึ่งว่า

...บุคคลชนิดที่ต้องบวกบาญชีขึ้นรับราชการนั้น แต่กาลก่อนที่เป็นมา กำหนด
เอาสันฐานของบุคคลเป็นที่ตั้ง คือ ชายสูง ๒ ศอกคืบ นับว่าเป็นชายฉกรรจ์
บวกบาญชีขึ้นรับราชการ...^๓

^๑เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

^๒จอห์น ครอว์ฟอร์ด, "จดหมายของครอว์ฟอร์ด ถึง นาย จี สวินสตัน
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอินเดียของอังกฤษ ลงวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๖
(ค.ศ. ๑๘๒๓)," เอกสารของครอว์ฟอร์ด, แปลโดย ไพโรจน์ เกษแมนกิจ (พระนคร:
โรงพิมพ์โสภณพิทยาลัย, ๒๕๑๕) หน้า ๑๖๒-๑๖๓.

^๓พจข., ร.๕ ม.๑.๑/๒๘, ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์แลปลด
ชรา ร.ศ. ๑๑๘, ๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒),

จากข้อความที่กล่าวนี้ แสดงว่า ก่อนหน้าประกาศฉบับนี้ ทางราชการถือว่า ชายไทยที่มีความสูง ๒ ศอก ๑ คืบ จะต้องขึ้นทะเบียนเข้ารับใช้ราชการ กล่าวคือ ทางราชการถือเอาความสูงของร่างกายเป็นเกณฑ์ในการกำหนดเกณฑ์เข้ารับใช้ราชการ

ประกาศฉบับเดียวกันนี้ ยังบอกต่อไปอีกว่า คนที่มีรูปร่างสูงใหญ่ อาจถูกขึ้นทะเบียนไพร่ตามกฎหมาย ตั้งแต่อายุเพียง ๑๔ หรือ ๑๕ ปี ส่วนคนร่างเล็ก บางที่อายุถึง ๑๘, ๒๐, ๒๑ ปี ยังไม่ถูกเกณฑ์ขึ้นทะเบียน เพราะความสูงไม่ถึงกำหนด*

เนื่องจากหลักเกณฑ์ในการพิจารณาการเกณฑ์ไพร่มีขอบกว้าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงยกเลิกวิธีการเกณฑ์ ด้วยการถือกำหนดความสูง ใช้วิธีถือเกณฑ์อายุ ๑๘ ปีเป็นเกณฑ์ นอกจากนี้ ประกาศฉบับนี้ยังเปลี่ยนเกณฑ์อายุปลดชราไพร่จากที่ถือกันมาแต่เดิม ๗๐ ปี เหลือเพียง ๖๐ ปี อีกด้วย

* ผู้เขียนเห็นว่า ถ้าความยาวของมาตราศอกในสมัยก่อนรัชกาลที่ ๕ และในสมัยรัชกาลที่ ๕ เท่ากับปัจจุบัน คือ ๑ ศอก = ๕๐ เซนติเมตร ความสูงของชายไทยที่ต้องขึ้นทะเบียนสักคือ ๒ ศอก ๑ คืบ = ๑๒๕ ซม. เท่านั้น เป็นความสูงที่ไม่น่าเป็นไปได้ เพราะความสูงเพียง ๑๒๕ ซม. นี้ เด็กไทยรูปร่างปานกลางอายุประมาณ ๕ - ๑๐ ขวบ ก็มีความสูงขนาดนี้แล้ว ถ้าต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการ เชื่อได้ว่าทางราชการจะได้ประโยชน์จากเด็กเหล่านี้เลย นอกจากจะเป็นภาระให้ต้องเลี้ยงดูในฐานะเด็กกำพร้า ผู้เขียนคิดว่า ความยาวของมาตราศอกของไทย ในสมัยที่กล่าวไว้ในประกาศฉบับนี้ น่าจะไม่เท่ากับ ๕๐ ซม. เช่นปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากประกาศฉบับนี้ที่ว่า "บางคนที่เป็นคนร่างใหญ่ อายุ ๑๔ หรือ ๑๕ ปี ก็ได้ขนาดอัตราเสียแล้ว" หมายความว่าแม้คนที่มีรูปร่างอวบใหญ่โตกว่าธรรมดา ยังต้องมีอายุถึง ๑๔ - ๑๕ ปี จึงจะสูงได้ ๒ ศอก ๑ คืบ ดังนั้นมาตราศอกในสมัยนั้น น่าจะยาวกว่า ๕๐ ซม.

* เรื่องเดียวกัน.

ถ้าสรุปความตามประกาศฉบับนี้จะได้ว่า ผู้ที่อยู่ในวัย "ฉกรรจ์" ซึ่งต้องรับใช้ชาติด้วยการสละแรงงาน และสิ่งของให้แก่รัฐ คือ พลเมืองผู้ชายที่มีความสูงตั้งแต่ ๒ ศอก ๑ คืบ ขึ้นไปจนถึงอายุ ๓๐ ปี ในระยะก่อน ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) และตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) เป็นต้นมาได้เปลี่ยนเป็นถือเกณฑ์ชายที่มีอายุ ๑๘ ปี ถึง ๒๐ ปี

หน้าที่ของไพร่ทอรัฐคือต้องทำงานโยธา และงานรับใช้ต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ของทางราชการ โดยไม่ได้รับค่าตอบแทนใด ๆ แม้แต่อาหารในขณะที่ทำงานโยธาให้แก่ทางราชการ ไพร่ต้องจัดเตรียมไปเอง การทำงานให้แก่ราชการนี้ ใช้ระบบการเกณฑ์แรงงานซึ่งเรียกว่า "รับราชการ" หรือ "ทำราชการ"^๑

จากลักษณะการปกครองที่ว่าแผ่นดินทั้งหมดเป็นของกษัตริย์จึงน่าจะเป็นไปได้ว่าการที่ไพร่ต้องทำราชการให้แก่รัฐ ก็เพื่อตอบแทนพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แบ่งปันที่ดินให้ไพร่โคประกอบอาชีพ ดังนั้น ไพร่ทุกประเภทรวมทั้งทาส ต่างมีภาระหน้าที่ตามกฎหมายที่จะต้องถูกเกณฑ์เข้าทำงานให้หลวง ในระยะเวลาที่แตกต่างกันไป ตามยุคสมัยและเหตุการณ์ของบ้านเมือง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีเอกสารแสดงอัตราการถูกเกณฑ์เข้ารับราชการของไพร่และทาส* ดังนี้ ไพร่หลวงปีละ ๓ เดือน ไพร่สมปีละ ๑ เดือน ทาสปีละ ๘ วัน^๒ การกำหนดดังกล่าวนี้เป็น การเกณฑ์แรงงานไพร่ในยามบ้านเมืองสงบ หากบ้านเมืองเกิดความจำเป็น เช่น

^๑ ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่," ข้อมูลจากอดีต, หน้า ๔๐.

* ดูรายละเอียดเรื่องทาส ใน ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย
พ.ศ. ๒๓๘๒ - ๒๔๕๓ กานสังคม, หน้า ๑๓๒ - ๑๓๔.

^๒ "ประกาศที่จะหักไพร่สมตายชราพิการ," ราชกิจจานุเบกษา, ๔(อาทิตย)
เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ๒๔๒๐) หน้า ๘๑ - ๘๒

เกิดการศึกสงคราม ก็จำเป็นต้องมีการเกณฑ์ไพร่ไปในกองทัพ โดยไม่ต้องถือเกณฑ์
คั้งกล่าว

สิ่งที่ควรพิจารณาก็คือ ระบบการปกครองแบบศักดินามีผลต่อชาวนาในช่วง
รัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างไร ซึ่งจะแยกพิจารณาในหัวข้อต่อไป

๑. ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย
๒. การเกณฑ์แรงงาน
๓. ภาระรับผิดชอบด้านการเงินของชาวนา
๑. ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย

ไต่กล่าวมาแล้วว่า ชาวไทยส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการกสิกรรม
โดยมีพืชหลัก คือ ข้าว ดังนั้นไพร่ส่วนใหญ่ก็คือชาวนา ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่
กับมูลนาย จึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับมูลนาย หรือชนชั้นผู้ปกครองนั่นเอง
การที่กฎหมายกำหนดให้ไพร่ต้องสังกัดมูลนาย และรัฐติดต่อกับไพร่โดยผ่านมูลนาย
คั้งกล่าวมาแล้วก็เนื่องมาจากแนวความคิดที่ต้องการกุมอำนาจไว้กับชนชั้นปกครอง
เพื่อที่จะเรียกเกณฑ์ไพร่มาใช้ในกิจการสำคัญ ๆ ได้ในทันทีที่ต้องการ^๑ ด้วยเหตุนี้
ไพร่จึงขาดการฝึกฝนตนเอง พอใจเป็นผู้รับใช้ เฉื่อยชา ว่าง่าย ไม่ค้ำประกัน^๒

ชาวนาที่ทำนาในที่ดินของตนเองหรือที่คินของมูลนายก็ตาม จะต้อง
ทำให้ได้ผลิตผลมากพอแก่การบริโภครของครอบครัว และมีส่วนที่เหลือพอที่จะนำไป

^๑ศึกษารายละเอียดใน ชจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่" ขอมลจากอดีต,
หน้า ๓๕ - ๓๖.

^๒"จดหมายของคอรวฟอร์ด ถึง มร. จี. สวินสตัน รัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงอินเดียของอังกฤษ ลงวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๖ (ค.ศ. ๑๘๒๓),
เอกสารของคอรวฟอร์ด, หน้า ๑๓๑.

มอบให้แก่มูลนายเป็นของกำนัล ซึ่งอาจหมายถึงเป็นค่าเช่าที่ดินของมูลนาย และเป็นค่าที่มูลนายให้ความคุ้มครอง นอกจากนี้ผลผลิตอีกส่วนหนึ่งของชาวนาจะต้องส่งให้แก่ทางราชการโดยผ่านทางมูลนาย เป็นการเสียภาษีอากรให้แก่รัฐด้วย หมายความว่าชาวนาจะต้องแบ่งผลผลิตของตนออกเป็น ๓ ส่วน เป็นอย่างน้อย คือ ส่วนหนึ่งสำหรับบริโภคในครอบครัว ส่วนหนึ่งให้แก่มูลนาย อีกส่วนหนึ่งส่งเป็นของหลวง^๑

นอกจากนี้ ในบางโอกาสชาวนาต้องแบ่งผลผลิตให้แก่มูลนายเป็นกรณีพิเศษ นอกเหนือไปจากการแบ่งผลผลิตให้ตามหน้าที่โดยปรกติ เพื่อมูลนายจะได้ให้ความช่วยเหลือแก่ชาวนาผู้นั้น ไม่ให้ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน หรือเพื่อจัดให้เขาทำงานโยธาในหน้าที่ที่ทำงานเขา ๆ บางที่มูลนายก็หาทางบังคับทางอ้อมที่จะให้ชาวนาในสังกัดนำของกำนัลมาให้ตนมาก ๆ ด้วยการกดขี่ต่าง ๆ^๒ แม้ว่าจะมีกฎหมายกำหนดโทษมูลนายที่กดขี่ไพร่อยู่ก็ตาม แต่อำนาจของกฎหมายจากรัฐบาลกลางก็ไม่สามารถให้ความคุ้มครองได้ทั่วถึง เพราะความสัมพันธ์ระหว่างราชการบริหารส่วนกลางกับส่วนภูมิภาคมีน้อยมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และรัฐบาลจะติดต่อกับไพร่ชาวไร่ชาวนาได้ก็ต้องผ่านทางมูลนายดังกล่าวมาแล้ว มีบางครั้งเท่านั้นที่ทางรัฐบาลกลาง ส่งเจ้าพนักงานชั้นผู้น้อยไปเก็บอากรค่านาจากชาวนา และได้ติดต่อกันโดยตรง โดยทั่วไปแล้วมูลนายส่วนภูมิภาคจะเป็นผู้ดำเนินการติดต่อกับชาวนาเองทั้งหมด^๓ ด้วยเหตุนี้

^๑ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า ๗๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^๓วอลเตอร์ เอฟ เวลดา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, แปลโดย นิจ ทองโสภิต (พระนคร : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), หน้า ๒๖.

มูลนายจึงมีบทบาทที่สำคัญยิ่งในการจัดการเกี่ยวกับการปกครองชวา

ในข้อที่มูลนายต้องช่วยเหลือด้านการเงินแก่ชวานานั้น มักขึ้นกับจิตใจของผู้เป็นมูลนาย ส่วนใหญ่มักจะมีข้อผูกมัดที่มีเงื่อนไขว่า ถ้าชวาไม่สามารถชำระเงินคืนได้ตามกำหนด ก็ต้องตกเป็นทาสของมูลนายไป

๒. การเกณฑ์แรงงาน

ก) การเกณฑ์แรงงานตามปกติ

การเกณฑ์แรงงานเป็นสิ่งคู่กับระบบมูลนายมานานแล้ว โดยถือว่าไพร่ที่เป็นชายทุกคนมีภาระต้องเข้ารับราชการ ด้วยการเข้ารับใช้งานราชการตามกรมกองต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ผู้ที่ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน คือ ข้าราชการ ชุนนางที่มีศักดิ์นา ๔๐๐ ขึ้นไป และพระภิกษุ

อัตราสำหรับการเกณฑ์เข้ารับใช้งานให้แก่รัฐบาลนั้น ขึ้นกับประเภทของพลเมืองว่าเป็นไพร่สมไพร่หลวงหรือทาส และระยะเวลาของการเข้ารับราชการ เปลี่ยนไปตามสมัยดังนี้ คือ

ไพร่หลวง ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ต้องเข้ารับราชการปีละ ๖ เดือน คือ เข้ารับราชการ ๑ เดือน ไต่ออกไปทำงานของตัวเอง ๑ เดือน สลับกันไปตลอดปี เรียกว่า "เข้าเดือน ออกเดือน" ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ระยะเวลาของการเข้ารับราชการลดลงเหลือปีละ ๔ เดือน คือ เข้ารับ

^๑ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ,

ราชการ ๑ เดือน ได้ออกไปประกอบอาชีพอิสระ ๒ เดือน สลับกันไปตลอดปี

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๕๓ เป็นต้นมา จนถึงต้นสมัยรัชกาลที่ ๕ ไพร่หลวงได้
รับเสรีภาพมากขึ้น คือ เข้ารับราชการ ๑ เดือน ได้พักผ่อน ๓ เดือน ปีหนึ่งมีโอกาส
ทำงานส่วนตัวได้ถึง ๕ เดือน^๒

ส่วนไพร่สมนั้น ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการน้อยกว่าไพร่หลวง ก่อนสมัยรัชกาล
ที่ ๕ เราไม่ทราบแน่ชัดว่าไพร่สมต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเป็นกำหนดระยะเวลา

"พระราชกำหนดใหม่," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, (พระนคร :
องคการศาลากรุสภา, ๒๕๐๖) หน้า ๒๐๕ - ๒๐๗, ในพระราชกำหนดฉบับนี้ ได้กล่าว
ถึงไพร่ต้องขายตัวเป็นทาสเพราะความยากจน ได้รับความลำบากมาก เพราะต้อง
เข้ารับราชการ ๑ เดือน พอออกเวลาก็ต้องไปรับใช้นายเงินในฐานะทาส ๑ เดือน
แล้วก็เข้าเดือนรับราชการอีก ๑ เดือน สลับกันไปเช่นนี้ ไม่มีเวลาประกอบอาชีพส่วน
ตัวเลย จึงไม่มีโอกาสที่จะทำงานเพื่อหาเงินได้ตัวเองได้เลย ขณะที่ไพร่ประเภทนี้
เข้าเดือนรับราชการก็ไม่มีใครส่งอาหารให้ เพราะนายเงินถือว่าเสียเงินให้มา
แล้ว ถ้าไพร่ผู้นั้นทนต่อสภาพนี้ไม่ไหวและหนีไป นายเงินก็เอาเรื่องกับนายประกัน
ต่อไป ทางราชการก็จะขาดไพร่ใช้งานของทางราชการไปด้วย จึงได้ทรงกำหนด
ไว้ว่า

"...แต่นี้สืบไปเมื่อนั้น ถ้าแลไพร่หมู่ใดกรมใดทุกขยาก... ให้แบ่งปัน
เป็นสามส่วน แลให้นายเอาใช้ราชการเดือนหนึ่ง ให้เจ้าเงินใช้เดือนหนึ่ง ให้ทำกิน
เป็นสะเปียงเดือนหนึ่ง..."

พระราชกำหนดฉบับนี้ประกาศเมื่อ วัน ๕ ๗ ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๒๖
(พ.ศ. ๒๓๖๗) ปีมะโรง อดศก.

^๒ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่", ข้อมูลจากอดีต, หน้า ๔๗ - ๔๘.

เท่าใด แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ มีหลักฐานแน่นอนว่าไพร่สมต้องรับ
ราชการปีละ ๑ เดือน ส่วนทาสนั้น กำหนดให้ต้องสละแรงงานให้แก่รัฐบาลปีละ
๕ วัน^๒

เมื่อพิจารณาถึงการที่ไพร่ส่วนใหญ่ซึ่งเป็นชาวนา ต้องถูกเกณฑ์ให้สละแรง
งานแก่รัฐบาล ตามระยะเวลาต่าง ๆ กัน โดยแนบงานโอกาสระยะเวลาที่ถูกเกณฑ์
จะถูกลดหย่อนลงจนทำให้มองเห็นว่า ชาวนาคงจะมีเวลาได้พักผ่อนประกอบอาชีพส่วนตัว
ได้มากขึ้นก็ตาม แต่ถ้าวิจารณาถึงระยะเวลาแห่งการทำงานซึ่งมีช่วงเวลาจำกัด คือ
ฤดูทํานาจะเริ่มประมาณเดือน ๖ หรือเดือน ๗ (ประมาณเดือน พฤษภาคม หรือ
มิถุนายน) และฤดูเก็บเกี่ยวข้าวจะเริ่มประมาณเดือน ๑๒ เดือน ๑ - ๓ (ประมาณ

---

^๑เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชสมัยสมเด็จพระ
แห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖) หน้า ๔๕๔.
ได้กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจ้างจีนซุกคลองผดุงกรุงเกษม
เป็นคูเมือง และสร้างป้อมสองฝั่งคลองและกล่าวถึงการสร้างป้อมไว้ว่า

"...การซึ่งทำป้อมทำกำแพง พระบาทสมเด็จพระบรมมหาจักรีราชา
เจ้าแต่ก่อนนี้ ก็ได้ขอแรงไพร่สมกำลังข้าเจ้าบ่าวข้าราชการมาปักหน้าที ให้นายทำ
กำกับทุกครั้ง ก็การครั้งนี้ จะปักหน้าทีให้นายทำเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ จะต้องขอแรงให้
ทำปีหนึ่งคนละเดือนเสมอไปจนกว่าจะแล้ว..."; และใน "ประกาศที่จะหักไพร่สมตาย
ชราพิการ" ราชกิจจานุเบกษา, ๔(อาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ๒๔๒๐) : ๘๑ - ๘๒.

^๒"ประกาศที่จะหักไพร่สมตายชราพิการ" ราชกิจจานุเบกษา, ๔(อาทิตย์
เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ๒๔๒๐) : ๘๑ - ๘๒.

เดือน พฤศจิกายน ถึงเดือนกุมภาพันธ์) จะเห็นว่า มีชาวนาจำนวนหนึ่งต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการในระหว่างฤดูทำนา หรือฤดูเก็บเกี่ยว เมื่อได้รับการปลดปล่อยใน "เดือนออก" ก็อาจพ้นระยะเวลาที่จะทำนาซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดได้เสียแล้ว

อย่างไรก็ดี อาจมีมูลนายบางส่วนมีความเห็นอกเห็นใจชาวนาที่ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการในระหว่างฤดูทำนา อนุญาตให้ไพร่ไค้กลับไปทำนาในระยะเวลาที่ฝนตกเหมาะแก่การทำนา ดังปรากฏใน หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ใน พ.ศ. ๒๔๐๘ ฉบับหนึ่งว่า ไพร่ที่เมืองเพชรบุรี ที่เข้ารับราชการในฤดูทำนาได้รับการอนุญาตจากมูลนายให้กลับไปทำนาได้^๒ ผู้เขียนคิดว่า การอนุญาตให้ไพร่ที่ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการระหว่างฤดูทำนา ลาไปทำนาที่บ้านของไพร่ไค้ นี้ คงไม่ใช่สิ่งที่ปฏิบัติกันทั่วไป ดังนั้นข่าวการอนุญาตให้ไพร่เมืองเพชรบุรีลาไปทำนาได้ จึงเป็นข่าวสำคัญของหนังสือพิมพ์

นอกจากไพร่หลวงจะต้องถูกเกณฑ์เข้ารับใช้รัฐบาลแล้ว ยังอาจต้องถูกเกณฑ์ทำงานส่วนตัว ของผู้เป็นมูลนายอีกด้วย นับเป็นการสร้างความลำบากแก่ไพร่หลวงมีใช้น้อย ทางรัฐบาลเองก็ทราบปัญหาี้ และหาทางป้องกันด้วยการตรากฎหมายกำหนดโทษแก่มูลนายที่เกณฑ์ไพร่ในสังกัดให้ทำงานส่วนตัวให้แก่ตนเกินกำหนด^๓ แต่

---

^๑จากการสังเกตการณ์ของผู้เขียน การสัมภาษณ์ชาวนาหลายแห่งในภาคกลาง เช่น อำเภอนครไชยศรี จังหวัดนครปฐม และ ตำบลวังสิต อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดปทุมธานี จังหวัดสมุทรปราการ เขตมีนบุรี กรุงเทพมหานคร และ A.E. Stiven, "Rice", In. Twentieth Century Impression of Siam, ed. Arnold Wright and Oliver T. Breakspear. (London : The Gresham Press, 1908) p. 144 - 145.

^๒"ชาวนาฝนเมืองเพชรบุรี," หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder, ๑(๒๗ สิงหาคม ๒๔๐๘) : ๕๑.

^๓"กฎหมายลักษณะอาญา," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, หน้า ๒๗.

กฎหมายดังกล่าวก็คงไม่ได้ล้นนักในท้องถิ่นที่ทางไกลออกไป เพราะอำนาจของราชการส่วนกลางยังไม่มากพอ คงกล่าวแล้วประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง คือ พระมหากษัตริย์ทรงทราบดีแต่บางกรณีก็ต้องทรงทำเป็นไม่ทรงทราบเรื่องเสีย ด้วยเหตุผลที่ทรงเห็นใจว่า เงินปีที่ข้าราชการได้รับพระราชทานนั้นน้อยไม่พอเลี้ยงครอบครัว ซึ่งเป็นการกระทำที่เรียกกันว่า ทำนายนหลังไพร่ คือ ทำนายนหลังราษฎรนั่นเอง^๑

อย่างไรก็ตาม กฎหมายก็เปิดโอกาสให้แก่ไพร่ที่ไม่ปรารถนาจะเข้ารับใช้ราชการด้วยตนเอง โดยส่งเงินแทนการเข้าเกณฑ์ได้ ในอัตราเดือนละ ๖ บาท คือ ไพร่หลวงที่ต้องการจ่ายเงินแทนการเข้ารับราชการตลอดปี ซึ่งต้องเข้ารับราชการเป็นเวลา ๓ เดือนนั้น ในอัตราปีละ ๑๘ บาท สำหรับไพร่สมต้องรับราชการปีละ ๑ เดือน ถ้าจะจ่ายเงินแทนเข้าเกณฑ์ปีละ ๖ บาท ทาสต้องเข้าเกณฑ์ปีละ ๘ วัน ถ้าจะจ่ายเงินแทนปีละ ๑.๕๐ บาท^๒ เงินที่จ่ายแทนการเข้าเกณฑ์รับราชการนี้เรียกว่า "คาราชการ"

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา รัฐบาลเริ่มใช้วิธีการจ้างชาวจีนทำงานสาธารณะ เช่น ขุดคลอง ทำถนน ฯลฯ ซึ่งปรากฏว่าได้ผลดีกว่า การเกณฑ์แรงงานไพร่มาทำ ดังนั้นรัฐบาลจึงเห็นว่า การให้ไพร่จ่ายเงินแทนการเข้ารับราชการด้วยตนเองนี้ดีกว่าการเกณฑ์แรงงาน^๓ ขณะเดียวกันรายจ่ายของรัฐบาลในรูปเงินตรา

^๑ ยวง นัปติสค์ ภาลเลอกัวัช, เล่าเรื่องเมืองไทย, แปลโดย สัน ท.โกมลบุตร, (พระนคร : สำนักพิมพ์ภาวหนา, ๒๕๐๖) หน้า ๒๗๘.

^๒ "ประกาศที่จะหักไพร่สมตายชราพิการ," ราชกิจจานุเบกษา, ๔ (อาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ๒๔๒๐) : ๘๑ - ๘๒.

^๓ กิตติ ตันไทย, ได้เปรียบเทียบให้เห็นว่าการใช้วิธีเก็บเงินค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงานนี้รัฐบาลได้ผลงานมากกว่า คุณภาพของงานสูงกว่า ในเวลาที่เท่ากัน แต่ใช้ทุนน้อยกว่ามาก กล่าวโดยสรุปคือรัฐบาลได้ผลประโยชน์มากขึ้นกว่าที่เคยได้รับในระบบการเกณฑ์แรงงาน, ดูใน กิตติ ตันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. ๒๓๖๙ - ๒๔๕๓)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐) หน้า ๕๕.

ก็มีมากขึ้น ทั้งนี้เพราะสาเหตุสำคัญประการหนึ่ง คือ การสงครามกับพม่าในระยะต้นกรุงรัตนโกสินทร์^๑ ดังจะเห็นได้จากการที่รัชกาลที่ ๒ ทรงต้องเลื่อนการจ่ายเบี้ยหวัดเงินปีของข้าราชการออกไป หรือจ่ายเป็นข้าวสารแทน^๒ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลเริ่มขาดแคลนเงินตรา ถึงรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลมีรายจ่ายมากขึ้น เพราะต้องจ่ายเงินเป็นจำนวนมากในการทำนุบำรุงพุทธศาสนา การทำสงคราม และการซื้อสินค้าจากต่างประเทศ จึงทำให้มีแนวโน้มที่รัฐบาลต้องการให้ไพร่จ่ายภาษีอากรในรูปเงินตราแทนการเข้าเวรรับราชการเพิ่มขึ้น ยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลพยายามที่จะลดการเกณฑ์แรงงานลง พยายามใช้วิธีจ้างแทน เพราะเห็นว่าได้ผลดีกว่าการเกณฑ์ และคนไทยชอบอยู่กับบ้านทำนามากกว่า ดังนั้นลูกจ้างชาวจีนจึงมีมากขึ้นตามลำดับ การเกณฑ์ไพร่ทำงานที่ยังมีอยู่ก็ไม่ค่อยเข้มงวดนัก^๓ และได้ถูกยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ นอกจากส่วนราชการบางกรมกองที่ไม่สามารถใช่วิธีการจ้างได้ก็จำเป็นต้องให้คงวิธีการเกณฑ์ไว้ แต่หาทางตอบแทนไพร่ที่ถูกเกณฑ์ด้วยการมอบตราภูมิคุ้มกันบางประเภทให้แก่ไพร่ที่ถูกเกณฑ์^๔ และใช้วิธีการเกณฑ์

^๑ วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า ๓๔ - ๓๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๗) หน้า ๓๗๖.

^๔ G. William Skinner, Chinese Society in Thailand; p. 98.

^๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประกาศร่างตราภูมิคุ้มกันคานาแก่ไพร่หลวงบางเหล่าเป็นพิเศษ," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, (พระนคร : องค์การคาคูสุสภา, ๒๕๐๔) หน้า ๓๘๓ - ๓๘๗.

จ้างในงานที่มีความจำเป็นรีบด่วนหรือต้องใช้ไพร่ที่มีความรู้ความชำนาญในงานบางอย่างโดยเฉพาะ งานสร้างสิ่งสาธารณะบางอย่างก็ใช้วิธีเรียไ้หรือบอกบุญจากบรรดาขุนนาง พ่อค้าชาวจีนแทนการเกณฑ์จากไพร่ดังที่เคยเป็นมา^๒

เมื่อรัฐบาลเปิดโอกาสให้ชาวนาส่งเงินแทนการเข้าเกณฑ์รับราชการก็เท่ากับเป็นการเปิดเสรีภาพส่วนบุคคลให้ชาวนา มีเวลาและโอกาสที่จะทำนาได้เต็มที่ขึ้นกว่าเดิม

มีนักศึกษาระวัตศาสตร์บางท่าน เช่น เดวิด บรูซ จอห์นตัน (David Bruce Johnston) ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับระบบการเกณฑ์แรงงานไว้ในงานวิจัยเรื่อง Rural Society and The Rice Economy in Thailand 1880 - 1930 ว่า การเกณฑ์แรงงานของไทยไม่มีผลกระทบต่อการผลิตมากนัก เนื่องจากกฎหมายเกี่ยวกับการบังคับเกณฑ์ของไทยไม่รัดกุม และไม่สามารถแทรกเข้าไปในชนบทที่ห่างไกลได้ ไพร่ในชนบทห่างไกลสามารถหลบหนีหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงานได้มาก จอห์นตันได้อ้างประกาศพระราชกำหนดศักดิ์เลข พ.ศ. ๒๓๕๓ ว่าเป็นประกาศที่แสดงถึงความยุ่งเหยิงของระบบการเกณฑ์แรงงาน และการหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงานของไพร่ ทั้งแสดงถึงความไร้ความสามารถของข้าราชการที่จะปฏิบัติการให้เป็นไปตามกฎหมาย ทั้งยังอ้างประกาศทำนองเดียวกันนี้อีกในต้นรัชกาลที่ ๕ ทำให้เห็นว่ายังมีไพร่อีกจำนวนไม่น้อยที่ไม่ได้ขึ้นทะเบียนเข้าเกณฑ์แรงงานให้รัฐบาล

^๑ "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. ๑๑๘," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๗(๑๓ มกราคม ๒๔๔๓) : ๕๘๔ - ๕๘๕ และ "ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์จ้างในมณฑลต่าง ๆ ร.ศ. ๑๑๘," ราชกิจจานุเบกษา, ๑๗(๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๓) : ๖๕๐.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุท แห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๖๐๓ - ๖๐๕.

แต่สามารถทำมาหากินได้โดยอิสระ^๑

เมื่อพิจารณาถึงการบริหารราชการส่วนกลางในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์
 ต่อท้องถิ่น ยังมีลักษณะที่ไม่รัดกุมพอ ข้าราชการในท้องถิ่นมักเป็นผู้มีอิทธิพลต่อพลเมือง
 ในท้องถิ่นมากกว่าอำนาจของรัฐบาลแล้ว ความเคร่งครัดในการปฏิบัติตามกฎหมาย
 ก็ย่อมจะหย่อนลงไป และยิ่งในท้องถิ่นที่ห่างไกลออกไป ไพร่ก็คงยังมีโอกาสที่จะหลบ
 หลีกได้มาก จะเห็นได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็มีประกาศห้ามตั้งช่องเพื่อช่องสุ่มไพร่
 ระบาด^๒ ซึ่ง นายจอห์น สตัน ไมเคิลกล่าวถึง ทั้ง ๆ ที่ในรัชกาลที่ ๒ ได้ประกาศ
 ห้ามเรื่องนี้ไว้แล้ว ย่อมแสดงว่า จะต้องมียุทธวิธีจำนวนหนึ่งที่หลบหนีการรับราชการ
 ทั้งโดยวิธีหลบหนีด้วยตนเอง และโดยการได้รับความช่วยเหลือจากมูลนายที่ได้รับผล
 ประโยชน์ส่วนตัวจากไพร่ แต่เป็นการยากที่จะกล่าวให้ชัดเจนว่าการหลบหนีการเกณฑ์
 นั้นมีผลต่อการผลิตมากน้อยเพียงใด เพราะเท่าที่เป็นอยู่ในขณะนี้ยังไม่มีผู้ใดสามารถ
 หาตัวเลขจำนวนแน่นอนของไพร่ที่หลบหนีไม่เข้ารับราชการได้ว่า มีจำนวนมากน้อย
 เท่าใด

กล่าวโดยสรุปคือ ระบบการเกณฑ์แรงงานมีผลกระทบต่อชาวนามากพอ
 สมควร ชาวนาต้องสละแรงงานให้แก่รัฐบาลโดยไม่ได้รับสิ่งตอบแทนใด ๆ ทั้งต้อง
 จัดหาเสบียงอาหารไปกินเองตลอดเวลาที่ทำงานให้แก่ทางราชการ เมื่อถึงระยะเวลา
 ที่ถูกเกณฑ์ ชาวนาจะต้องไปเข้ารับใช้ราชการโดยไม่คำนึงว่าเป็นระยะเวลาที่ต้อง
 ทำนาหรือเก็บเกี่ยวรวงข้าว ก่อนที่ระบบนี้จะได้รับการปรับปรุงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
 นั้น ชาวนาต้องเข้ารับราชการ ๑ เดือน ออก ๑ เดือน ซึ่งเห็นได้ว่า ชาวนาไม่มี
 เวลาพอที่จะประกอบอาชีพส่วนตัวให้เป็นหลักฐานได้ ชาวนาที่ยากจนต้องขายตัวลง

^๑ David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand 1880 - 1930, (Michigan : Xerox University Microfilms, 1976) [Yale University, Ph.D, 1975, History Modern] pp.11 - 12.

^๒ "ประกาศห้ามตั้งช่องสุ่มไพร่" เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๑๖.

เป็นทาส เพื่อหาเงินไว้ใช้เป็นเสบียงอาหารเวลาเข้าเคื่อนรับใช้ราชการ พอถึงระยะ
ออกเคื่อนแทนที่จะได้ทำงานอาชีพของตัวเอง ก็ถูกนายเงินเอาตัวไปใช้งานในฐานะ
ทาสจนตลอดเคื่อนที่ออก แล้วก็กลับเข้าเคื่อนรับใช้ราชการต่อไปสลับกันเช่นนี้ตลอด
ปี^๑ ในกรณีเช่นนี้ชาวนาไม่มีโอกาสได้ทำงานอาชีพเพื่อไถ่ถอนตัวเองจากความเป็น
ทาสได้เลย นอกจากจะเพิ่มภาระผูกมัดความเป็นทาสแน่นหนาขึ้น เพราะต้องเพิ่ม
ค่าตัวของตัวเองเพื่อใช้เป็นเสบียงในเวลาที่เขาเข้ารับใช้ราชการ ความลำบากนี้ลดน้อย
ลงในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงประกาศลกระยะ
เวลาเข้ารับราชการจากเดิมเป็นเข้ารับราชการ ๑ เคื่อน ให้อ่าง ๒ เคื่อน เพื่อ
จะได้ไปทำงานไชนายเงิน ๑ เคื่อน และประกอบอาชีพให้แก่ตัวเองอีก ๑ เคื่อน
สลับกันไป^๒ จึงรวมระยะเวลาที่ไพร่เข้ารับราชการเหลือเพียงมีละ ๔ เคื่อน และ
ภาระนี้ก็เบาบางลงอีกในสมัยรัชกาลที่ ๒

เนื่องจากระบบการเกณฑ์แรงงานมุ่งที่จะควบคุมแรงงานเพื่อสะดวกใน
การเกณฑ์ ดังนั้นทางราชการจึงเข้มงวดกวดขันในการย้ายถิ่นของชาวนา^๓ ทำให้
ชาวนาต้องอยู่ในท้องดินเดิมไปจนตลอดระยะเวลาที่อยู่ในข่ายแห่งการเกณฑ์ ดังนั้น
ชาวนาที่อยู่ใกล้ที่กันดารซึ่งไม่เอื้ออำนวยแก่การทำงานให้ได้ผลดี ก็ไม่สามารถจะ
โยกย้ายไปยังท้องดินอื่นที่มีทำเลดีกว่าได้ เท่ากับเป็นการสกัดกั้นความกระตือรือร้น

^๑"พระราชกำหนดใหม่," กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๒๐๕ -

๒๐๗

^๒เรื่องเดียวกัน.

^๓G. William Skinner, Chinese Society in Thailand,
p. 96 ; และ "จดหมายของครอว์ฟอร์ด ถึง มร.จี สวินสตัน รัฐมนตรีว่าการา"
วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๖ (ค.ศ. ๑๘๒๓), เอกสารของครอว์ฟอร์ด,
หน้า ๑๑๘.

ของชาวนาทางหนึ่ง วิชัย เสวะมาตย์ ได้ทำการวิจัยไว้ว่า ชาวต่างประเทศมักแสดงความรู้สึกประหลาดใจที่คนไทยโดยทั่วไปหัวอ่อน ไม่ชอบแสดงความคิดเห็นคัดค้านผู้ปกครอง เป็นคนเฉยเมย^๑ สาเหตุหนึ่งอาจมาจากการที่คนไทยเป็นจำนวนไม่น้อย ต้องตกเป็นไพร่และทาสของคนไทยด้วยกันเองมาหลายชั่วคน จึงได้รับการสั่งสอนอบรมมาในลักษณะของ "บ่าวกับนาย" ดังนั้นถึงแม้ระบบการปกครองแบบเดิมจะถูกยกเลิกไปแล้วก็ยังมีอิทธิพลต่อสังคมส่วนใหญ่อยู่^๒ ผู้เขียนเห็นว่ากรอบความคิดของชาวไทยรวมกับความเชื่อทางพุทธศาสนา มีส่วนทำให้ชาวนามีลักษณะเป็นคน "หัวอ่อน" อันนำมาซึ่งความไม่กระตือรือร้นในอาชีพทางหนึ่งด้วย

อย่างไรก็ตาม การเกณฑ์แรงงานที่ชาวนาต้องรับภาระอยู่ ก็ค่อย ๆ ลดลง และได้รับการยกเลิกในปี พ.ศ. ๒๔๔๓^๓ ในขณะเดียวกันรัฐบาลก็มีนโยบายส่งเสริมสนับสนุนให้ชาวนาผลิตข้าวให้ได้มากขึ้น เพื่อประโยชน์ของชาวนาเองและรัฐบาล ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

ข) การเกณฑ์ยามสงคราม

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร พ.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) นั้น ไทยปกครองด้วยระบบ

---

^๑ วิชัย เสวะมาตย์, การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๘ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมุนตรี, ๒๕๑๐) หน้า ๑๒๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, p. 12.

ทหารมานานแล้ว คือถือกันว่างานในหน้าที่พลเรือนนั้น เป็นงานที่ฝ่ายทหารเป็นผู้ทำ^๑ บรรดาไพร่ทั้งหลายทุกคนต้องเป็นทหารด้วยกันหมด^๒ เมื่อยามเกิดศึกสงคราม พลเมืองชายฉกรรจ์ทุกคนต้องมีหน้าที่เข้ารับการเกณฑ์ไปรบตามความต้องการของ รัฐบาล ครั้นยามบ้านเมืองสงบก็ถือว่าพ้นสภาพทหาร เป็นพลเรือนประกอบอาชีพของ ตนเอง และรับใช้ราชการตามกรมกองที่ตนสังกัด ทั้งนี้ พระราชบัญญัติลักษณะการ เกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) จึงเป็นการประกาศแยกพลเมืองออกเป็น ฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร ชัดจากกันอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก^๓

จดหมายเหตุหนึ่งของ จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ถึง จี. สวินสตัน (G. Swinston) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอินเดียนของอังกฤษ ได้แสดง ให้เห็นภาระหน้าที่ของชาวนาที่มีต่อรัฐบาลในฐานะเป็นพลเรือนและทหารไปพร้อม ๆ กันได้เป็นอย่างดี ทั้งยังแสดงถึงทัศนคติของชาวตะวันตกที่มีต่อกองทัพไทยในสมัยนั้นไว้ ตอนหนึ่งว่า

...กองทัพกรุงเทพฯไม่สู้เข้มแข็งเลย ตรงกันข้ามกับที่ชาวตะวันตกปฏิบัติกับ ประชาชนชาวสยามไม่พอก้าวร้าว ทั้งนี้จึงยอมไม่เคยชินกับการฝึกฝนทางการ ทหาร เพื่อให้เกิดความชำชองเลย ยิ่งกว่านั้นยังจะต้องถูกรีดนาทาเรณ จากการปกครองชนิดกดขี่อีกด้วย... การคัดเลือกพลทหาร เขาประจำกอง ก็คัดเลือกอย่างสุ่มสี่สุ่มห้า... จากพวกชาวไร่ชาวนาเสียเป็นส่วนใหญ่ อาวุธก็เก่า

^๑พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลักษณะการปกครอง ประเทศสยามแต่โบราณ, (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, ๒๔๙๐), หน้า ๒๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^๓เรื่องเดียวกัน.

ลาสมัย สิ่งเหล่านี้เป็นลักษณะของกองทัพสยาม กองทัพสยามเป็นกองทัพที่
ป่าเถื่อนไม่มีระเบียบวินัย...

การประกอบอาชีพของชาวนา จึงขึ้นกับเหตุการณ์บ้านเมือง กล่าวคือ
ระยะที่บ้านเมืองมีความสงบ ชาวนาก็มีโอกาสได้ประกอบอาชีพไปตามปกติเท่าที่
โอกาสอำนวยให้ในระบบการเกณฑ์เข้ารับราชการยามปกติ ระยะใดที่เกิดสงคราม
ก็มีผลกระทบต่อชาวนา เพราะต้องถูกเกณฑ์เป็นทหาร ย่อมเป็นอุปสรรคต่อการประ-
กอบอาชีพอยู่มาก เมื่อพิจารณาถึงช่วงเวลาการทำงานของชาวนา ซึ่งเริ่มประมาณ
เดือน ๖ (ประมาณเดือน พฤษภาคม) เป็นฤดูกาลไถ หว่าน หรือดำนา และเริ่ม
ฤดูเก็บเกี่ยวและนวดข้าว ประมาณตั้งแต่เดือน ๑๒ ถึงเดือน ๓ (ประมาณเดือน
พฤศจิกายน ถึง กุมภาพันธ์) ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งเป็นระยะเริ่มต้นฤดูแล้ง หลังจาก
การนวดข้าวขึ้นยุ้งฉางเสร็จประมาณเดือน ๓ ถึงเดือน ๕ (ประมาณเดือน กุมภาพันธ์
ถึง เมษายน) เป็นระยะเวลาที่ชาวนามีเวลาว่างประมาณ ๓ เดือน

ในสมัยกรุงธนบุรีมีสงครามค่อนข้างบ่อย แต่รัฐบาลพยายามใช้ช่วงเวลา
ในฤดูแล้งทำสงคราม คือ เริ่มเตรียมกองทัพ และออกเดินทัพในระยะที่ชาวนาเสร็จ
จากงานเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว แต่เนื่องจากช่วงของเวลาว่างของชาวนามีจำกัดเพียง
ประมาณ ๓ เดือนเท่านั้น การสงครามจึงสร้างความลำบากให้แก่ชาวนาที่ถูกเกณฑ์
เพราะกองทัพไม่สามารถกลับทันฤดูกาลทำนาในปีต่อมาได้ บางครั้งชาวนาต้องงด
การทำงานที่ภูมิลำเนาถึง ๒ ปีติดต่อกัน เพราะกองทัพไปทำศึกข้ามปีอยู่ยังบริเวณ
ที่ห่างไกล เช่น การเกณฑ์ทัพไปตีชุนนุม เจ้านครศรีธรรมราช ใน พ.ศ. ๒๓๑๒ และ

๑ หมายเหตุของ จอห์น ครอว์ฟอร์ด ถึง ยอร์จ สวินสตัน รัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงอินเดียของอังกฤษ, ลงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๖๕, เอกสารของ
ครอว์ฟอร์ด, หน้า ๔๓.

และตีเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๓๑๔^๑ เป็นต้น

นอกจากความลำบากที่ชาวนาได้รับจากการถูกเกณฑ์เป็นทหารแล้ว ชาวนาที่ไม่ถูกเกณฑ์ไปในกองทัพ ก็มีภาระต้องถูกเกณฑ์เสียบ้างเพื่อส่งเสียบ้างแก่กองทัพ เช่น ในการสงครามกับพม่าที่บางแก้วใน พ.ศ. ๒๓๑๗ ชาวนาทางหัวเมืองเหนือถูกเกณฑ์ให้ส่งข้าวสารไปเป็นเสียบ้างในการรบครั้งนี้ แต่ทางเจ้าหน้าที่ไม่สามารถส่งข้าวสารได้ทัน จึงทรงให้มีตราเกณฑ์ข้าวสารจากเมืองนครศรีธรรมราช ๒๐๐ เกวียน เมืองไชยา พัทลุง จันทบุรี เมืองละ ๔๐๐ เกวียน ถ้าหาข้าวสารไม่ได้ ให้ส่งเงินแทนข้าวสาร โดยคิดราคาข้าวสารเกวียนละ ๔๐ บาท ข้าวเปลือกเกวียนละ ๒๐ บาท^๒

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านลดลงมาก การรบระหว่างไทยกับพม่ามีความรุนแรง และมีความถี่มาก ในช่วงเวลาตอนต้นของรัชกาลที่ ๑ เป็นส่วนใหญ่ ต่อจากนั้นมาก็เป็นการวิวาทกันตามชายแดนลดความรุนแรงลง^๓ ภาระที่ชาวนาต้องถูกเกณฑ์เป็นทหาร จึงค่อย ๆ ลดความเข้มงวดลง

ศูนย์วิทยพัทธยากร

^๑ศึกษารายละเอียดได้ใน, สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, (พระนคร : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๔), หน้า ๔๒๐ - ๔๒๖, และ ๔๐๖ - ๔๐๗.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๓.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๘.

ตารางที่ ๑ แสดงการทำสงครามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ปีที่ทำสงคราม (พุทธศักราช)	ประเทศที่รบกับไทย	กองทัพออกเดิน เดือน	เริ่มรบ เดือน	รบถึง เดือน	หมายเหตุ
๒๓๒๘	พม่าครั้งสงคราม ๕ ทศ	๑ และ ๒	๑	๔	ทราบข่าวศึกเมื่อเดือน ๑๒
๒๓๒๙	พม่าที่ทาคินแดงและสามสบ	๓	๓	๓	ทราบข่าวศึกตั้งแต่เดือน ๑ ทำการรบไม่ถึงเดือนก็เสร็จ
๒๓๓๐	พม่าที่ลำปาง	๔	๔	๔	รบกัน ๓ คืน ๔ วัน
๒๓๓๖	พม่าที่ทวาย	๑๒ และ ๑	๑	๒	
๒๓๔๐	พม่าที่เชียงใหม่	๑๒	๑๒ หรือ ๑	๕	รบกันตลอดฤดูแล้ง
๒๓๔๕* ๒๓๔๗	พม่าที่ลานนาและเชียงแสน	๒ กรมพระราชวังบวรา เป็นนั้วที่เมืองเงินเดือน๓	๓ (พ.ศ. ๒๓๔๕)	๗ (พ.ศ. ๒๓๔๗)	รบขามป้อมถึง พ.ศ. ๒๓๔๗
๒๓๕๒	พม่าที่กลาง	๑	พม่าตีตะกั่วป่าเดือน๑๑	๒	กองทัพยกออกไปหลังจากพม่าตีตะกั่วป่า
๒๓๖๓	ตั้งทัพพักักานพม่าทุกกาน	๑			ไม่ได้ทำการรบ รอจนถึงฤดูฝนจึงถอนทัพกลับ

ปีที่ทำสงคราม (พุทธศักราช)	ประเทศที่รบกับไทย	กองทัพออกเดินเดือน	เริ่มรบเดือน	รบถึงเดือน	หมายเหตุ
๒๓๖๕* ๒๓๗๑	ปราบกบฏ เจ้าอนุวงศ์ (ลาว)		๔ พ.ศ. ๒๓๖๕	๑ พ.ศ. ๒๓๗๑	ชวามาไม่ได้ทำ นา ๓ ปี
๒๓๗๖*	ญวนในดินแดน เขมร	๑๒ พ.ศ. ๒๓๗๖		๖ พ.ศ. ๒๓๘๐	รวมเวลารบ ๑๔ ปี
๒๓๘๕* ๒๓๘๗	พม่าที่เมือง เชียงใหม่	๑๒ และ ๑	๕ พ.ศ. ๒๓๘๕	๖ พ.ศ. ๒๓๘๗	ให้กองทัพกลับ เพราะทหาร ได้รับความ ลำบากมาถึง ๒ ปีติดต่อกัน

ที่มา : เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุด-
แห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๕๓ - ๘๕, ๑๓๐ - ๑๓๑, ๒๕๕ - ๓๐๓

- สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๔๔ - ๘๐๖.
- ถนอม อานันท์วัณ, ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖) หน้า ๑๓๖ - ๑๗๐.

* การรบที่ต้องพักข้ามปี

อย่างไรก็ตามแนวโน้มของการทำสงครามในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็เช่นเดียวกับในสมัยกรุงธนบุรี คือ ระยะเวลาในฤดูแล้ง ซึ่งเริ่มประมาณเดือน ๑๒ ถึงเดือน ๕ (ประมาณเดือน พฤศจิกายน ถึง เดือน เมษายน) ดังนั้น การสงครามในสมัยนี้จึงยังคงกระทบกระเทือนต่อชาวนาในฤดูการเก็บเกี่ยวและนวดข้าว ในกรณีที่เจ้าของนาหรือชาวนาผู้นั้นถูกเกณฑ์ไปราชการทัพ ดังเช่นการสงครามครั้งศึก ๕ ทัพ พ.ศ. ๒๓๒๘ มีการรบกันในระหว่างเดือน ๑ ถึงเดือน ๔^๑ (ประมาณเดือน ธันวาคม ถึง เดือน มีนาคม) (โปรดดูในตารางที่ ๑) แสดงว่าทหารไทยประมาณ ๗๐,๐๐๐ คน^๒ ที่ถูกเกณฑ์ไปรบกับพม่าในครั้งนั้นต้องทิ้งข้าวในท้องนาซึ่งกำลังจะเก็บเกี่ยวข้าวและนวดขึ้นยุ้งฉาง ให้เป็นภาระแก่ครอบครัวซึ่งไม่แน่ว่าจะมีแรงงานเพียงพอหรือไม่

สำหรับการรบที่ท่าคินแดงและสามสบใน พ.ศ. ๒๓๒๘ นั้น ไทยทราบข่าวศึกในเดือน ๑ และยกกองทัพไม่น้อยกว่า ๖๐,๐๐๐ คน ออกไปในเดือน ๓^๓ (โปรดดูตารางที่ ๑) ในพระราชพงศาวดารฯ และในพระประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ไม่ได้ให้เหตุผลว่า เหตุใดไทยจึงยกกองทัพออกไปภายหลังทราบข่าวศึกถึง ๒ เดือน ผู้เขียนเข้าใจว่า น่าจะเป็นการรอไพร่ที่ถูกเกณฑ์ได้เก็บเกี่ยวและนวดข้าวให้เสร็จเสียก่อน มิฉะนั้นไพร่ที่ถูกเกณฑ์จะต้องทิ้งข้าวในนาไปถึง ๒ ปีติดต่อกัน

จากตารางแสดงการทำสงครามในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ตารางที่ ๑) ในการรบกับประเทศใกล้เคียง ๑๑ ครั้ง มีเพียง ๑ ครั้งเท่านั้น ที่เป็นการรบในระหว่างที่ชาวนาวางจริง ๆ คือ การรบกับพม่าที่ลำปางใน พ.ศ. ๒๓๓๐ ซึ่ง

^๑ดูรายละเอียดใน, สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๕๕ - ๕๖๕.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๒.

^๓ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๓ - ๕๕๕.

ทำการรบกันในเดือน ๔ และใช้เวลารบกันเพียง ๓ คืน กับ ๔ วันเท่านั้น ส่วนการสงครามอีก ๑๐ ครั้ง เป็นการรบที่อยู่ในช่วงระยะเวลาคาบเกี่ยวกับการเก็บเกี่ยวและนวดข้าวทุกครั้ง คือ เริ่มออกเดินทัพตั้งแต่ประมาณเดือน ๑๒ เป็นต้นไป ยิ่งกว่านั้นกองทัพที่ไปรบในท้องถิ่นที่ห่างไกลทางคมนาคมไม่สะดวก กว่าจะยกกองทัพไปถึงจุดที่ต้องทำสงครามก็ย่างเข้าฤดูฝนเสียก่อน ทำให้ต้องหยุดพักกองทัพค้างป่อยู่ในบริเวณที่ทำการรบเพื่อรอฤดูแล้งปีต่อไป หรือการรบที่ไม่สามารถจะทำให้เสร็จสิ้นภายในฤดูร้อนปีนั้นได้ ต้องหยุดการรบรอให้สิ้นฤดูฝนเสียก่อน ไพร่พลที่ถูกเกณฑ์ไปทัพที่ห่างไกลภูมิลำเนา เช่นนี้ต้องค้างข้ามปีไม่สามารถเดินทางกลับไปทำน่ายังภูมิลำเนาเดิมได้ถึง ๔ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ การรบกับพม่าที่ลานนาไทย พ.ศ. ๒๓๔๕ ถึง พ.ศ. ๒๓๔๖^๒

ครั้งที่ ๒ การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ใน พ.ศ. ๒๓๖๘ ถึง พ.ศ. ๒๓๗๑^๓

ซึ่งชาวนาที่ถูกเกณฑ์ไปทำการรบครั้งนี้ไม่ได้กลับไปทำน่ายังภูมิลำเนาเดิมถึง ๓ ปีติดต่อกัน

ครั้งที่ ๓ การรบกับญวนในดินแดนเขมร ซึ่งเริ่มตั้งแต่เดือน ๑๒

พ.ศ. ๒๓๗๖ ถึงเดือน ๑ พ.ศ. ๒๓๘๐^๔ เป็นเวลาถึง ๑๔ ปี ที่ชาวนาที่ถูกเกณฑ์ต้องทิ้งนาไปราชการสงคราม

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๔ - ๕๕๕.

^๒ คุุรายละเอียดยุคใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๕ - ๖๕๐.

^๓ คุุรายละเอียดยุคใน, เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมัคแห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๕๓ - ๘๕, ๑๓๐ - ๑๓๑, ๒๕๕ และ ๓๐๓.

^๔ คุุรายละเอียดยุคใน, ถนนอม อานันท์วัณ, ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, วิทยานิพนธ์การศึกษาหาญันท์ติค วิทยาลัยวิชาการศึกษา, ๒๕๑๔ (พระนคร : โรงพิมพ์คุุสุสภา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๓๖ - ๑๓๐. และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมัคแห่งชาติ, รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๒๕๕.

ครั้งที่ ๔ การรบกับพม่าที่เมืองเจียงคองในสมัยรัชกาลที่ ๔ ตั้งแต่เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๓๔๕ ถึงเดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๔๙^๑ อันถือว่าเป็นการสงครามกับพม่าครั้งสุดท้ายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์^๒

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้การสงครามจะมีความถี่สูงในรัชกาลที่ ๑ แต่ก็เป็นการรบที่เสร็จสิ้นในแต่ละปีเป็นปี ๆ ไป มีเพียงครั้งเดียวเท่านั้นที่ต้องพักกองทัพเพื่อรอรบ ในฤดูแล้งปีต่อไป คือ การรบกับพม่าที่ลาวนาเวไทย ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ - ๒๓๔๖ แต่ในรัชกาลต่อ ๆ มา แม้จะมีสงครามบ่อยครั้งต่าง ๆ กัน แต่มักเป็นการรบที่ต้องใช้เวลาอันนานข้ามปีเสียเป็นส่วนมาก

การสงครามที่ไม่ต้องค้างข้ามปีนั้น ชาวนาที่ถูกเกณฑ์ไปทัพอาจถูกกระทบกระเทือน เพียงไม่ได้เก็บเกี่ยวข้าวในปีที่ถูกเกณฑ์เพียงอย่างเดียว ถ้าการรบเสร็จลงภายในฤดูแล้ง ชาวนาก็ยังมีโอกาสไถกลับไปทำนาอย่างภูมิลำเนาตันฤดูฝนมีต่อไปซึ่งเริ่มประมาณเดือน ๖ แต่การสงครามที่ไม่สามารถยุติไถ่ภายในฤดูแล้ง คือ ภายในเดือน ๕ นั้น ทำความลำบากให้แก่ชาวนาที่ถูกเกณฑ์ไปทัพมาก เพราะเมื่อถึงฤดูฝนอันเป็นระยะฤดูการทำนานั้น ชาวนาจะไม่ได้รับอนุญาตให้ไถกลับไปทำนาอย่างภูมิลำเนาของตน ทั้งนี้คงจะเนื่องมาจากระยะทางที่ไกลกันระหว่างภูมิลำเนาของทหารกับจุดที่พักกองทัพ ถ้าทางราชการปล่อยให้ทหารกลับยังภูมิลำเนาได้ คงจะรวบรวมทหารเพื่อทำการรบใน ฤดูแล้งปีต่อไปไต่ยาก ผู้เขียนเข้าใจว่าในกรณีที่ต้องพักกองทัพข้ามปีเช่นนี้ ชาวนาที่อยู่ไกลจากจุดที่พักกองทัพคงต้องหักไร่ที่คืนใกล้เคียงจุดที่พักกองทัพ เพื่อปลูกข้าวพอไว้เป็นเสบียงไว้ตลอดการรบที่จะมีในฤดูแล้งปีต่อไป ส่วน

^๑ดูรายละเอียดใน, สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔, ไทยรบพม่า, หน้า ๓๙๑ - ๔๐๖, และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๔๕๗ - ๔๕๘.

^๒สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔, ไทยรบพม่า, หน้า ๔๕๘.

ทหารที่มีภูมิลำเนาไม่ห่างไกลจากสมรภูมิต่างนัก อาจได้รับการปลดปล่อยให้กลับไป
ทำนวยังภูมิลำเนา เพื่อเป็นเสบียงในปีต่อไปได้ ดังจะเห็นได้จาก การรบกับพม่า
ที่ลานนาไทย พ.ศ. ๒๓๔๕ - ๒๓๔๖ กองทัพไทยที่จะตีเมืองเชียงแสนต้องพักทัพรอ
ให้สิ้นฤดูฝนอยู่ที่เชียงใหม่ ครั้นถึงฤดูแล้งใน พ.ศ. ๒๓๔๖ กองทัพไทยต้องรอกองทัพ
เจ้าอนุวงศ์ ซึ่งยกมาจากเมืองเวียงจันทน์ กว่าจะพร้อมกันได้ก็ล่วงเข้าเดือน ๘ ปีกุน
พ.ศ. ๒๓๔๖ ออกจากเชียงใหม่ถึงเชียงแสน เดือน ๗ ซึ่งก็เป็นฤดูฝนอีก ไพรพล
เจ็บป่วยขาดแคลนเสบียงอาหารมากมาย การที่ต้องรอทัพเมืองเวียงจันทน์ทั้ง ๆ ที่
ครวก่อนหน้านั้นกองทัพเวียงจันทน์ก็โดยมากช่วยตีพม่าแล้วนั้น แสดงให้เห็นว่าระหว่าง
ที่กองทัพไทยพักพลที่เชียงใหม่ในฤดูฝนนั้น กองทัพเมืองเวียงจันทน์ได้กลับไปยังภูมิ
ลำเนาของตน หาได้พักกองทัพร่วมกับกองทัพไทยไม่ ทั้งนี้คงจะเห็นว่าเมืองเวียงจันทน์
อยู่ไกลลานนาไทย อันเป็นสมรภูมิ

การสงครามนอกจากจะมีผลให้ชาวนาที่ถูกเกณฑ์ไปในกองทัพ ต้องทิ้งนา
ไปราชการทัพแล้ว ยังมีผลให้จำนวนชายฉกรรจ์อันเป็นแรงงานการผลิตซึ่งมีอยู่ไม่มาก
นักในสมัยนั้น ต้องลดน้อยลงอีกด้วยการที่ชาวนาต้องเสียชีวิตในการรบและโรคภัยไข้
เจ็บอันเนื่องมาจากความแห้งแล้งกันดารของภูมิประเทศ บางส่วนต้องตายเพราะอด
อาหาร ซึ่งเห็นได้ชัดในการรบระหว่างไทยกับญวนในดินแดนเขมรเป็นเวลาถึง ๑๔ ปี
ในสมัยรัชกาลที่ ๓^๒ ประชาชนในบริเวณที่รบกันก็ไม่สามารถประกอบอาชีพได้ตามปกติ
ทำให้เกิดความอดอยากขาดแคลนอาหาร ต้องพากันหนีเข้าป่าเพื่อความปลอดภัยและ

^๑ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๔ - ๒๕๐.

^๒ดูใน ดนอม อานันท์วัชณ์, ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๓๖ - ๑๓๐.

หาหน่อไม้ มัน ถลวย เป็นอาหารแทนข้าว^๑ การรบกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่ในสมัย
รัชกาลที่ ๔ ทหารไทยได้รับความลำบากจากความกันการของภูมิประเทศมากถึง
ต้องอดอาหาร แม้แต่หญ้าก็ไม่มีให้สัตว์พาหนะกิน^๒ พอถึงฤดูฝนปีต่อมา ทหารและสัตว์
ก็เกิดโรค เจ็บป่วย ตายลงวันละมากมาย ทั้งจากโรคภัยและการอดอาหารอีก^๓ เป็น
สิ่งยืนยันว่าผู้ที่ถูกเกณฑ์ไปในกองทัพนั้น นอกจากต้องตายเพราะการสู้รบแล้ว ความอด
อยากขาดแคลนอาหาร และโรคภัยก็มีโอกาสทำลายชีวิตทหารได้ไม่น้อย

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ในระยะรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ไทยถือว่า ฤดูแล้ง
เป็นระยะที่ไทยต้องเตรียมตัวทำสงคราม โดยเฉพาะกับพม่า จนถือเป็นธรรมเนียมว่า
เมื่อถึงเดือน ๑ เดือน ๒ ของทุกปี ทางรัฐบาลต้องให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพ
เข้าไปในเขตแดนพม่า เพื่อจับชาวพม่าและชาวทวายมาซักถาม ความเคลื่อนไหว
เกี่ยวกับกองทัพพม่า และคอยทำลายค่ายคู ยุงนาง ของพม่าเพื่อเป็นการตัดกำลังข้าศึก
เสียก่อน^๔ จึงอาจกล่าวได้ว่า ไทยนโยบายแล้ว รัฐบาลถือว่าฤดูแล้งเป็นฤดูที่ต้อง
เตรียมการสงคราม อาจเป็นการตั้งรับหรือการบุกเข้าไปในดินแดนของข้าศึก แต่ใน
ทางปฏิบัตินั้นเป็นไปได้ที่จะทำการรบให้เสร็จสิ้นไคภายในระยะเวลาว่างอันจำกัด
ของชวานาซึ่งมีอยู่เพียงประมาณ ๓ เดือน ในช่วงหลังของฤดูแล้ง เพราะในครั้งแรก
ของฤดูแล้งชวานาต้องใช้เวลาไปในการเก็บเกี่ยวและนวดข้าว การเกณฑ์กองทัพมัก
จะเริ่มในตอนต้นของฤดูแล้ง (โปรดดูตารางที่ ๑ ประกอบด้วย) เพื่อให้มีเวลามาก

ศูนย์วิทยพัทธยากร

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุด
แห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๒๕๕.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, ไทยรบพม่า, หน้า ๓๕๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๕, ๓๐๖.

ที่สุดในการรบ และพยายามให้เสร็จสิ้นก่อนถึงฤดูฝน ดังนั้นชาวนาที่ถูกเกณฑ์ส่วนหนึ่ง จึงหนีไม่พ้นที่จะต้องละทิ้งข้าวในนาที่กำลังเริ่มจะเก็บเกี่ยวได้ในระยะต้นฤดูแล้ง เพื่อไปราชการทัพ และอาจไม่ไถ่กลับมายังนาของตนอีก เพราะต้องเสียชีวิตในการรบ หรือโรคร้ายระหว่างทาง หรืออาจต้องพักค้างแรมข้ามปีในสมรภูมิตั้งแต่ ๑ ปีขึ้นไปจนอาจถึงสิบปีก็ได้ ซึ่งมีโอกาสที่เป็นไปได้มากในการสงครามกับประเทศลาวและญวน ในรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ นีคกับสงครามกับพม่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นสงครามที่เสร็จสิ้นภายในปีนั้น ๆ เป็นส่วนใหญ่

ผู้เขียนคิดว่าน่าจะมีชาวนาอีกพวกหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากการสงคราม คือ ชาวนาที่เป็นชายฉกรรจ์ที่อยู่ในชายที่จะต้องถูกเกณฑ์ไปกองทัพอันหนึ่ง หลบหนีถึงที่นาของตนไปยังที่ห่างไกลเพื่อหลบหนีการถูกเกณฑ์ไปราชการสงคราม นอกจากนี้ผู้ที่อยู่บริเวณสมรภูมิจากไกลเคียด ย่อมไม่สามารถทำนาได้ตามปกติ ต้องอพยพหลบหนีจากที่นาที่เคยทำไปให้พ้นจากบริเวณที่รบ เพื่อความปลอดภัยและเพื่อหนีพ้นจากการที่อาจจะถูกเกณฑ์ไปทำงานให้แก่กองทัพ หรืออาจถูกเกณฑ์ให้ต้องส่งเสบียงแก่ทางราชการก็ได้ สิ่งเหล่านี้ย่อมมีผลกระทบกระเทือนต่อการประกอบอาชีพของราษฎรและส่งผลถึงเศรษฐกิจของชาติด้วย เพราะในครั้งนั้น ไทยมีพลเมืองน้อย ไพร่พลที่ถูกฆ่าตายในสงครามและถูกกวาดต้อนไป ย่อมทำให้กำลังคนของไทยลดลงด้วย

เมื่อพิจารณาถึงเวลาของการยกทัพไปทำสงครามทุกครั้ง ดูเหมือนว่าทางราชการจะคำนึงถึงความสะดวกในการรบและการเดินทางเป็นหลัก มิได้คำนึงถึงผลกระทบต่อการเก็บเกี่ยวของชาวนาเท่าใดนัก เห็นได้ชัดในกรณีที่อังกฤษชักชวน

ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, "การปรับปรุงการเกณฑ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๓," (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๑๗) หน้า ๑๓ - ๑๔.

เจ้าพระยามหาโยธาแม่ทัพไทย ให้ช่วยอังกฤษรบกับพม่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระ-
 มหาโยธาได้ขอผลึกให้พนดุดน ถึงเดือน ๑๑ หรือเดือน ๑๒ จึงจะยกทัพไปช่วย
 อังกฤษรบกับพม่า การที่เจ้าพระยามหาโยธาตอบกำหนดเอาเดือน ๑๑ หรือเดือน
 ๑๒ เป็นเวลาที่จะยกทัพไปช่วยอังกฤษนั้น แสดงว่าเจ้าพระยามหาโยธามีได้คำนึงถึง
 ว่าระยะเวลาดังกล่าวเป็นช่วงเวลาที่ยาวนานเกินไปกว่าที่ควร ซึ่งเป็นที่รู้กันทั่วไป
 เจ้าพระยามหาโยธาคงคำนึงเพียงว่าเป็นระยะสิ้นสุดฤดูฝน การรบและการเดินทาง
 ทำได้ง่าย เป็นประการสำคัญ

อย่างไรก็ตาม ภาระของชาวนาที่ต้องถูกเกณฑ์ไปกองทัพขณะที่เป็นเวลา
 เก็บเกี่ยวและนวดข้าว ก็หมดไปเมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงประกาศพระราชบัญญัติลักษณะ
 เกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)^๒ กำหนดให้ผูถูกเกณฑ์ทหารได้รับเงินเดือน
 แทนที่จะต้องหว่านเสียบ้างอาหารไปกินเองเช่นที่เคยเป็นมา ซึ่งจะได้อีกต่อไป

๓. ภาระรับผิดชอบด้านการเงินของชาวนา

ดังได้กล่าวแล้วว่า การเกณฑ์แรงงานจากชาวนาเป็นสิ่งสำคัญกับ
 ระบบการปกครองแบบศักดินา ผู้ที่ไม่ประสงค์จะเข้าเวรรับราชการ สามารถจ่ายสิ่ง
 ของหรือเงินตราแทนการถูกเกณฑ์เข้ารับราชการได้ ถือว่าเป็นภาระรับผิดชอบส่วน
 หนึ่งของชาวนาที่ผูกพัน กับระบบการเกณฑ์แรงงาน ภาระรับผิดชอบอีกส่วนหนึ่ง คือ
 การที่ต้องแบ่งผลผลิตให้แก่รัฐบาลตามกฎหมายกำหนด ซึ่งต่อ ๆ มาค่อย ๆ กลายเป็น
 การส่งเงินแทนผลผลิตที่เรียกว่าภาษีอากร อาจพิจารณาภาระรับผิดชอบด้านการเงิน

^๑ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๗๒๑.

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, ลักษณะการปกครอง
 ประเทศสยามแต่โบราณ, หน้า ๒๖.

ที่ชื่อนามมีต่อรัฐบาลได้เป็น ๒ ประเภท คือ

- ก) การจ่ายเงินแทนการเข้ารับราชการ หรือแทนการเกณฑ์แรงงาน
- ข) การจ่ายภาษีอากร ในฐานะผู้ได้รับผลประโยชน์จากการประกอบอาชีพ

บนที่ดินของรัฐบาล

- ก) การจ่ายเงินแทนการเข้ารับราชการ หรือแทนการเกณฑ์แรงงาน

ไทยใช้วิธีการเกณฑ์แรงงานในการทำงานโยธาสาธารณะทุกประเภท มาแต่โบราณ งานที่ใช้แรงงานเกณฑ์ เช่น ขุดคลอง ทำท่าแบบ ลอกคลอง ก่อสร้าง กำแพงเมือง ก่อสร้างพระราชวังหรือวัด ทำถนน สร้างป้อม ฯลฯ แต่ในกรณีจำเป็น รัฐบาลก็ยอมให้ไพร่ส่งส่วย หรือจ่ายเงินค่าราชการ แทนได้โดยผ่านทางมูลนายคิงกล่าวมาแล้ว อัตราค่าราชการเปลี่ยนไปตามสมัยดังนี้

ในระยะปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ไพร่หลวงสามารถจ่ายค่าราชการ แทนการเข้ารับราชการในอัตราคนละ ๒ บาทต่อเดือน^๒ ถ้าไม่ต้องการเข้ารับราชการ ตลอดปี ไพร่หลวงก็จ่ายเงินให้แก่มูลนาย ๑๒ บาท ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงอัตรา ค่าราชการดังนี้คือ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เพิ่มค่าราชการเป็นเดือนละ ๔.๕๐ บาท ค่าราชการแทนการเข้าเวรปีละ ๔ เดือน เป็นเงิน ๑๘ บาท^๓ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๕ ค่าราชการได้เพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๖ บาท ค่าราชการแทนการเข้าเวรปีละ ๓ เดือน เป็นเงิน ๑๘ บาท ส่วนไพร่สมต้องรับราชการปีละ ๑ เดือน ถ้าจ่ายเงินค่าราชการแทนการเข้าเวรต้องจ่ายปีละ ๖ บาท ทาสต้องรับราชการปีละ

^๒G. William Skinner, Chinese Society in Thailand, p. 96;
และ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, หน้า ๒๖ - ๒๗.

^๓ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓, หน้า ๑๕๔.

^๓เรื่องเดียวกัน.

๘ วัน ถ้าจะจ่ายการราชการแทนก็ได้ในอัตรา ๑.๕๐ บาท

สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับอัตราระยะเวลาการเกณฑ์เข้ารับราชการกับการจ่ายเงินราชการ คือ ทั้ง ๒ สิ่งนี้เป็นอัตราส่วนผกผันกัน ระยะเวลาที่ชาวนาจะถูกเกณฑ์เข้ารับราชการ ได้รับการปรับปรุงให้ลดหย่อนลงจากปีละ ๖ เดือน ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เหลือปีละ ๔ เดือน ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และปีละ ๓ เดือน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๕ ถ้าพิจารณาเพียงระยะเวลาที่ชาวนาถูกเกณฑ์ลดน้อยลงจะเห็นว่าเป็นการผ่อนคลายภาระที่ชาวนาต้องรับไว้ให้เบาลง ชาวนาได้รับเสรีภาพเพิ่มขึ้น น่าจะมีความสุขสบายขึ้นกว่าเก่า เพราะมีเสรีภาพที่จะได้ประกอบอาชีพของตนได้โดยลดความหวาดหวั่นว่าจะต้องเข้าเวรรับราชการในฤดูกาลทำนาลง แต่เมื่อพิจารณาถึงค่าราชการกลับเพิ่มขึ้น จากเดือนละ ๒ บาท ในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา เป็นเดือนละ ๖ บาท ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อัตราค่าราชการเพิ่มขึ้นถึง ๓ เท่าตัว ชาวนาที่ไม่ประสงค์จะเข้าเดือน คงต้องเพิ่มภาระการจ่ายเงินแทนการเข้าเดือนขึ้นถึง ๓ เท่า ขณะที่ระยะเวลาการเข้าเดือนลดลง ๒ เท่า ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากสาเหตุดังต่อไปนี้

ประการแรก ค่าของเงินบาทไทยตกต่ำลง คือ ในระยะปลายกรุงศรีอยุธยา เงิน ๑ บาท มีค่าเท่ากับ ๖,๔๐๐ เบี้ย* ถึงรัชกาลที่ ๑ เงิน ๑ บาท

* "ประกาศที่จะหักไพร่สมตายุทธการ," ราชกิจจานุเบกษา, ๔ (อาทิตย เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ๒๔๒๐) : ๘๑ - ๘๒.

* คือ หอยเบี้ยซึ่งพอค่านำมาจากต่างประเทศ ซึ่งคนไทยใช้แทนเงินยี่ลึงสำหรับใช้จ่ายในท้องตลาด ค่าของเบี้ยขึ้นกับปริมาณหอยเบี้ยที่พอค่านำเข้ามา เช่น เมื่อตั้งกรุงเทพฯ ใหม่ ๆ เงิน ๑ เพื่อแลกหอยเบี้ยได้ ๒๐๐ เบี้ย ต่อมาทางราชการกำหนดให้ ๑ เพื่อซื้อหอยเบี้ยได้ ๔๐๐ เบี้ย เมื่อพอคาดวงชาตินำหอยเบี้ยเข้ามามากขึ้น ทางราชการก็ปรับราคาเบี้ยใหม่เป็น ๑ เพื่อแลกเบี้ยได้ ๕๐๐ เบี้ย จนถึงรัชกาลที่ ๔ หอยเบี้ยมีปริมาณมาก ราคาเบี้ยจึงลดลง เป็น ๑,๐๐๐ เบี้ยต่อ ๑ เพื่อ แลก ลดต่อมาจนถึง ๑,๓๐๐ เบี้ยต่อ ๑ เพื่อ แต่ทางราชการยังคงถืออัตรา ๕๐๐ เบี้ยต่อ ๑ เพื่อตามเดิม.

มีค่าเพียง ๒,๕๐๐ เปี้ย^๑ ซึ่งค่าของเงินบาทลดลงรวม ๓ เท่า ผู้เขียนจึงคิดว่า การที่รัฐบาลต้องเพิ่มค่าราชการขึ้นถึง ๓ เท่า ก็เพื่อให้สมดุลกับค่าของเงินบาทที่ตกต่ำลง เพื่อให้พอกับค่าใช้จ่ายของรัฐบาลที่สูงขึ้น

✓ ประการที่สอง รัฐบาลเริ่มมีแนวโน้มที่มีความต้องการเงินจากไต้หวันมากกว่าแรงงานที่ได้เปล่า^๒ ที่เห็นได้ชัดเจนนคือ การเก็บเงินผูกมัดจากชาวจีนอพยพ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เก็บคนละ ๑.๕๐ บาทต่อ ๓ ปี ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เพิ่มเป็น ๔.๕๕ บาท และเงินที่ผูกมัดไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน^๓

ไทยมีนโยบายที่จะส่งเสริมการอพยพของคนจีนมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ แล้ว เพื่อเหตุผลทางการค้าของหลวง^๔ ต่อมาก็เห็นประโยชน์ด้านแรงงานรับจ้าง เพราะไทยไม่มีแรงงานอิสระที่จะรับจ้างทำงานเลย ทุกคนต้องสังกัดมูลนาย และพอใจในการทำอะไรทำนามากกว่า การที่ชาวจีนอพยพเข้ามาในเมืองไทยมาก ๆ นอกจากจะมีประโยชน์ด้านแรงงานแล้ว ยังมีประโยชน์ด้านการเงินของรัฐบาลด้วย เพราะได้เงินค่าผูกมัด ดังนั้นจึงพยายามล่อใจด้วยการไม่เกณฑ์แรงงานจากพวกจีน ขณะเดียวกันก็เก็บภาษีรายหัวจากพวกจีนเป็นรายได้ของรัฐบาล แต่ก็ไม่ให้มากจนเกินไปจนเป็นที่ขัดขวางการอพยพของชาวจีนเข้ามาในประเทศไทย^๕

^๑ รัชย์ เรื่องศิลปะ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓, หน้า ๑๒๘.

^๒ คาวริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยแต่โบราณ, หน้า ๓๑๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ G. William Skinner, Chinese Society in Thailand, p. 97.

^๕ Ibid.

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เริ่มทดลองจ้างชาวจีนทำงานโยธา แทนการเกณฑ์แรงงานจากไพร่ เช่น การจ้างคนจีนขุดคลอง^๑ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ คงจะเกิดความคิดว่า การจ้างคนจีนทำงานโยธาได้ผลดีกว่าการเกณฑ์แรงงานจากไพร่ ดังนั้น แนวโน้มของรัฐบาลจึงมีความต้องการเงินตราจากไพร่มากขึ้นทุกที นอกจากจะนำมาใช้จ้างคนจีนทำงานโยธาแล้ว ยังใช้ซื้อสิ่งของจำเป็นจากต่างประเทศซึ่งเพิ่มมากขึ้นทุกปี

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ภาระของชาวนาที่จะต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการ ซึ่งมีมาแต่โบราณค่อย ๆ ผ่อนคลายลง มีโอกาสที่จะประกอบอาชีพได้อิสระขึ้น ขณะเดียวกัน ภาระทางด้านการจ่ายเงินแทนการเข้ารับราชการก็เพิ่มขึ้นพร้อม ๆ กับโอกาสที่จะประกอบอาชีพได้อิสระมากขึ้นด้วย

ข) การจ่ายภาษีอากรในระชนผู้ได้รับผลประโยชน์จากการประกอบอาชีพบนที่ดินของรัฐบาล

ก่อนรัชกาลที่ ๒ การเก็บผลประโยชน์จากประชาชนที่ทำมาหาได้ด้วยการประกอบกิจการต่าง ๆ รัฐบาลใช้วิธีการชักส่วนของผลประโยชน์ที่ไพร่ทำได้ เรียกว่า อากร^๒ ในอัตราประมาณร้อยละ ๑๐ ของผลประโยชน์ที่ไพร่ทำได้^๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ รัฐบาลให้มีการประมูลส่งเงินหลวง ใครได้รับประมูลส่งเงินหลวงจาก

^๑Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period 1782 - 1873, p. 180.

^๒พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ, หน้า ๔๒.

^๓ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า ๔๒.

อาการประเภทใด ก็ได้เป็นเจ้าภาษี ดังนั้นคำว่า ภาษี ซึ่งเริ่มมีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา^๑

วิธีการเก็บอากรค่านาของไทยที่ใช้กันตั้งแต่ครั้งโบราณปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเรื่อยมา ถือเอาความแตกต่างของที่ดินที่หว่านเป็นเกณฑ์ในการเก็บอากรค่านานี้ ดังนี้คือ

(๑) นาคูโค^๒ คือ นาที่ไถรับประโยชน์ในการหว่านจากน้ำ ๒ ทาง คือ จากน้ำท่าที่ท่วมประจำปี และจากน้ำฝนประจำปี นานี้มีลักษณะเช่นนี้มักเป็นนาหว่าน^๓ บริเวณที่จัดว่าเป็นนาคูโคมาแต่โบราณ คือ อยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี และลพบุรี

^๑พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ, หน้า ๔๓.

^๒สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายความหมายของคำว่า นาคูโคไว้ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, ๓ บ.ป.ป., ม.ป.ท. ๓ หน้า ๕๓ - ๕๔ ความว่า

"คำที่เรียกว่า นาคูโค ยังเรียกกันมาจนทุกวันนี้ (๒๔๕๕ - ผู้เขียน) ท้องที่ ๆ เก็บด้วยวิธีนาคูโค แต่ก่อนนั้นมีแต่ ๔ หัวเมือง คือ กรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา) เมืองลพบุรี เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณบุรี แต่เหตุใดจึงเรียกว่านาคูโค ซ่อนี่ข้าพเจ้าเอง แต่แรกก็ไม่ทราบชื่อนานาน จนได้ไปเห็นวิธีเก็บทางเข้านี้ที่เมืองปัตตานี เขาจับตามจำนวนคูโคที่ใช้หว่าน ว่ามีโคคู ๑ คองเสียค่าทางเข้านั้น ๆ โคคูความว่าเก็บอย่างนี้มาแต่โบราณ จึงได้ความรู้ว่า ที่เรียกว่านาคูโคนั้น มาแต่วิธีเก็บอย่างนี้เอง"

^๓David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, p. 208.

ผู้มีสิทธิเหนือนาคูโคจะต้องถือเอกสารคู่ที่ดินเรียกว่า 'ตราแดง' ๑ เกณฑ์ในการเก็บ
 อากรค่านาประเภทคูโค คือ การนับจำนวนโคหรือกระบือที่ใช้ในการทำนา ในที่นั้นว่า
 โค ๑ คู่ จะทำนาในที่เช่นนั้นโคขาวประมาณปีละเท่าไร เอาจำนวนโคขึ้นตั้งเป็นอัตรา
 อากรค่านาที่จะต้องเสียค่าอกร ชาวนาจะทำนาหรือไม่ทำ หรือจะทำนาไม่เต็มเนื้อที่
 ตามเอกสารตราแดง ก็ต้องเสียค่าอกรค่านาแก่รัฐบาลเต็มตามจำนวนเนื้อที่ที่ระบุไว้
 ในตราแดง^๒ ทางราชการจะลดหย่อนอากรค่านาให้แก่คูโคในบางปีที่ทำนาไม่ได้ผล
 เนื่องจากมีเหตุพิเศษจริง ๆ เท่านั้น^๓ ฉะนั้นที่นาที่จัดว่าเป็นนาคูโคนั้นชาวนาจะต้อง
 พยายามปลูกข้าวให้เต็มเนื้อที่ จะทิ้งว่างเปล่าไม่ได้ นับว่าเป็นนโยบายหนึ่งของรัฐบาล
 ที่จะไม่ปล่อยให้ที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมในการปลูกข้าวถูกทอดทิ้งให้รกร้าง
 ยิ่งเมื่อพิจารณาถึงบริเวณที่จัดว่าเป็นนาคูโคตามกฎหมายมาแต่โบราณนั้น เห็นได้ว่าเป็น
 แหล่งสำคัญในการผลิตข้าวของไทยมาแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน เพราะเป็นบริเวณที่ราบ
 ลุ่ม ใ้รับน้ำจากแม่น้ำสายสำคัญถึง ๒ สาย คือ แม่น้ำเจ้าพระยา และท่าจีน มีน้ำท่วม
 เป็นประจำเหมาะแก่การทำนาเป็นที่สุด ก็จะเข้าใจในนโยบายของรัฐบาลที่ใช้วิธีกำหนด
 เอาทองที่บริเวณนี้เป็นนาคูโค เพื่อบังคับให้ชาวนาไม่ปล่อยให้ดินให้ไร้ประโยชน์

(๒) นาฟางลอย เป็นนาที่สามารถทำนาได้โดยใช้น้ำฝนเพียงอย่างเดียว
 มักเป็นที่ดอน น้ำท่วมไม่ถึง ผู้มีสิทธิเหนือที่นาประเภทนี้จะต้องถือเอกสารที่เรียกว่า

^๑ พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงคำวรวงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๕๓ - ๕๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน,

^๓ "ประกาศแก้ไขและพิทักษ์เก็บเงินค่านา," ราชกิจจานุเบกษา, ๒๒(๒๕
 มิถุนายน ๒๔๔๔) : ๒๕๖ - ๒๕๘.

ใบจอง^๑ นาฟางลอยส่วนใหญ่เป็นนาคำ^๒ การเก็บอากรค่านาประเภทนี้ กำหนดเอา
 เนื้อที่ ๆ ชาวนาทำนาได้จริง ๆ เป็นเกณฑ์ ที่แห่งใดถึงจะเป็นที่นาแล้ว แต่ในปีใด
 ไม่ได้ปลูกข้าว ชาวนาก็ไม่ต้องเสียค่าอากร ที่ใดที่ปลูกข้าวไม่เต็มเนื้อที่ในใบจองก็เสีย
 ค่าอากรค่านาเฉพาะเนื้อที่ ๆ ทำการปลูกข้าวในปีนั้น ๆ ถือเอาตอฟางเมื่อเกี่ยวข้าว
 แล้วเป็นที่สังเกตในการเก็บค่านา^๓ การที่ต้องสังเกตตอซึ่งที่ชาวนาปลูกข้าวในนา
 ประเภทนาฟางลอย เพื่อคำนวณอากรค่านานี้เอง ทำให้ทางราชการต้องส่งพนักงาน
 ออกเดินรังวัดหลังจากชาวนาเกี่ยวข้าวแล้วเป็นประจำทุกปี ผิดกับนาคูโคซึ่งทางเจ้า
 หน่าที่สำรวจจำนวนที่นาให้ตรงกับในตราแคงครั้งเดียวก็เก็บอากรค่านาจากเจ้าของ
 ที่นาคูโคไปไต่ทุกปีไม่ต้องออกเดินสำรวจอีก

ส่วนสิทธิในการครอบครองที่นาทั้งสองประเภทนี้มีต่างกัน คือ นาคูโคนั้น
 ตราใบที่เจ้าของนายยังคงเสียค่านาให้แก่หลวงเต็มตามจำนวนที่นาในตราแคง ก็มีสิทธิ
 ครอบครองไต่ตลอดเวลาที่เสียค่าอากรอยู่ ส่วนนาฟางลอยนั้น ถ้าผู้ครอบครองไม่ได้
 ทำนาในที่นั้นเป็นเวลาถึง ๓ ปี ก็หมดสิทธิในการครอบครองที่นาผืนนั้น^๔

การเก็บอากรค่านา ในตอนแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์คงใช้วิธีเก็บตามที่เคย
 เก็บมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คือ การแบ่งจากผลิตผลที่ชาวนาทำได้เป็นค่าอากรเรียกว่า
 "หางข้าว"

^๑ พระเจ้านองยาเชอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุง
 รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๕๔.

^๒ David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice
 Economy in Thailand, p. 208.

^๓ พระเจ้านองยาเชอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุง
 รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๕๔.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

การชักส่วนจากข้าวที่ชาวนาปลูกได้เป็นค่า "ทางข้าว" ในสมัยนั้นทาง
รัฐบาลกำหนดเอาไว้ละ ๒ ถึงต่อบี และมีบทกำหนดให้ชาวนาต้องขายข้าวให้แก่ทาง
ราชการอีกไร่ละ ๒ ถึง ในราคาถังละ ๔ อัฐ ต่างหากจากส่วนที่เป็นทางข้าวที่ต้อง
จ่ายเป็นค่าอกรค่านา นอกจากนี้กฎหมายยังกำหนดให้เป็นหน้าที่ของชาวนาที่จะต้อง
ขนข้าวเปลือกทั้งส่วนที่เป็นอกรค่านา และส่วนที่ถูกบังคับให้ขายแก่รัฐบาล ไปส่งให้
ถึงยุ้งฉางของหลวงด้วยตนเอง ทั้งในเขตกรุงเทพฯ และในหัวเมือง^๑

ระเบียบการเก็บอกรค่านาคอยการชักส่วนจากข้าวเปลือกที่ชาวนาปลูกได้
นี้ เริ่มมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ จึงได้เปลี่ยนวิธีการเก็บภาษีค่านาโดยยกเลิกการเก็บภาษีค่านา
ที่เคยเก็บชักส่วนเป็นข้าว มาเป็นการเก็บเป็นเงินตราแทน เพื่อความสะดวกของ
ชาวนาจะได้ไม่ต้องขนข้าวไปส่งถึงยุ้งฉางหลวง ซึ่งเป็นภาระที่ลำบากแก่ชาวนาที่อยู่
ไกลจากยุ้งฉางของทางราชการ อัตราการเก็บเงินเป็นภาษีค่านาที่กำหนดใหม่ คือ
ไร่ละ ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ทั้งนาคูโคและนาฟางลอย^๒

การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้นับว่าเป็นการลดความลำบากของชาวนาลงได้มาก
เพราะไม่ต้องขนข้าวไปส่งถึงยุ้งฉางหลวงด้วยตนเอง นอกจากนี้ยังเป็นประโยชน์
ต่อรัฐบาล ซึ่งกำลังมีความจำเป็นต้องใช้เงินตราเพิ่มขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงได้รับการร้องเรียนจากชาวนาประเภทนาคูโค
จากเมืองต่าง ๆ เสมอ ว่าทำนาไม่ไคผล แต่ต้องเสียค่านาในอัตราสูง เพราะต้อง
เสียค่านาเต็มตามเนื้อที่ในตราแคงไม่ว่าจะทำนาไคผลหรือไม่ ผิดกับชาวนาฟางลอย

^๑"ประกาศแก่วิธีและพิกัดเก็บเงินค่านา," ราชกิจจานุเบกษา,
๒๒(๒๕ มิถุนายน ๒๔๔๔) : ๒๕๖ - ๒๕๘.

^๒เรื่องเดียวกัน.

ซึ่งทำได้เท่าไรก็เสียภาษีค่านาเท่าที่ทำได้จริงเท่านั้น ที่ทำไม่ได้ หรือไม่ได้ทำการปลูกข้าว ก็ไม่ต้องเสียภาษีค่านา จึงขอให้ทางราชการลดภาษีนาผู้โคลง รัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ยากที่จะไต่สวนว่าที่ใดทำนาได้ผลหรือไม่ได้ผล หรือได้รับความลำบากมากน้อยเพียงไร อีกประการหนึ่งชาวนาที่ทำนาผู้โคลงนั้น ส่วนใหญ่มักเป็นไพร่หลวง ต้องรับราชการหนัก คือเป็นผีพายไถยมาก เพื่อเป็นการผ่อนภาระของชาวนาผู้โคลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดอัตราภาษีค่านาผู้โคลงจากไร่ละ ๑ สลึง ๑ เฟื้อง* เหลือไร่ละ ๑ สลึง และเก็บตามเนื้อที่ในตราแดง ทั้งห้ามชาวนาผู้โคลงขอลดหย่อนอีกไม่ว่าควยเหตุใด ๆ

อัตรานี้ได้ใช้เป็นหลักในการเก็บค่านาต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ซึ่งจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

เมื่อพิจารณาถึงอาการค่านา ที่ชาวนาต้องรับภาระจ่ายให้แก่รัฐบาลในฐานะผู้ได้รับประโยชน์จากที่ดินของรัฐบาล ในระยะก่อนรัชกาลที่ ๕ แล้วเห็นว่า ในระยะแรกที่ชาวนาต้องจ่ายอาการค่านาเป็นข้าว ทั้งต้องขนส่งข้าวที่เป็นอาการค่านา และส่วนที่ทางราชการบังคับซื้อจากชาวนาไปมอบให้แก่ทางราชการยังยุ้งฉางประจำเมืองด้วยตนเองนั้น แมว่าอัตราค่าอาการค่านาจะไม่สูงนัก เพียงประมาณหนึ่งในสิบของผลผลิตที่ชาวนาผลิตได้ แต่การที่ชาวนาต้องขนส่งข้าวจากนาของตนไปยังฉางหลวง

---

* หอยเบี้ย ๒๐๐ เบี้ย (ประมาณ) เท่ากับ ๑ เฟื้อง	
๒ เฟื้อง	" ๑ สลึง
๔ สลึง	" ๑ บาท
๔ บาท	" ๑ คำลึง
๒๐ คำลึง	" ๑ ชั่ง

* เรื่องเดียวกัน.

นั้น ดูจะเป็นภาระที่หนักมากกว่าการที่ชาวนาต้องจ่ายข้าวให้แก่ทางราชการเสียอีก ยิ่งชาวนาที่อยู่ห่างไกล ทางคมนาคมไม่สะดวก ยิ่งน่าเห็นใจที่ชาวนาต้องขนข้าวส่ง นางหลวงเป็นอย่างยิ่ง เพราะต้องเสียค่าใช้จ่ายในการขนส่งข้าวด้วยตนเอง ซึ่ง รัชกาลที่ 4 ก็ทรงทราบ จึงได้ทรงเลิกวิธีการนี้เสีย เปลี่ยนเป็นการเก็บภาษีค่านา เป็นเงินตราแทน อัตราค่านาที่กำหนดใหม่นี้ คือ ไร่ละ ๑ สลึง ๑ เฟื้อง เมื่อเทียบกับราคาข้าวในขณะนั้น เกวียนละประมาณ ๑๐ บาท ชาวนาทำนา ๓ ไร่ จะได้อะไร ๑ เกวียน^๑ นั่นคือ ชาวนาเสียภาษีค่านา ๓ ไร่ เป็นภาษี ๑ บาท ๑ เฟื้อง จากข้าวที่ขายได้ ๑๐ บาท คิดเป็นร้อยละ ๑๑.๒๕ ของราคาข้าวที่ชาวนาขายได้ ซึ่งไม่เป็นอัตราที่หนักเกินไปสำหรับชาวนา ในกรณีที่ชาวนาทำนาได้ผลเต็มที่ หรืออย่างน้อยได้ผลปานกลาง ตามประกาศฉบับนี้ จะมีปัญหาก็คือ ชาวนาไม่สามารถปลูกข้าวได้ผลผลิตตามตัวเลขนี้ เพราะมีปัจจัยหลายประการที่ทำให้การทำนาหวังผลแน่นอนไม่ได้

ข. สภาพทางสังคม

การศึกษาสภาพทางสังคมของชาวนานั้น ควรได้ศึกษาในหัวข้อต่อไปนี้

๑. ฐานะทางสังคม
๒. การตั้งบ้านเรือน
๓. ความสัมพันธ์ทางครอบครัวและค่านิยมทางสังคมในชุมชนชาวนา
๔. ความเชื่อและการศึกษา

๑. ฐานะทางสังคม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พลเมืองโดยทั่วไปของประเทศเรียกว่า

^๑ เรื่องเดียวกัน.

"ไพร่"^๑ และไพร่ส่วนใหญ่ก็คือชาวนา ซึ่งเป็นบุคคลที่เจ้านายผู้มีบรรดาศักดิ์ หรือขุนนางมักมองดูว่า เป็นบุคคลที่มีฐานะทางสังคมต่ำกว่า และมีภาระที่ต้องเป็นผู้รับใช้พวกตน ชาวนายังต้องแบ่งผลผลิตที่ทำขึ้นถวายแรงงานของตนมาให้พวกเจ้าขุนมูลนาย เพื่อแลกกับความคุ้มครองตามกฎหมาย นอกจากนี้ตลอดเวลาที่ทำงานให้แก่มูลนาย ซึ่งเป็นเจ้านาย หรือข้าราชการขุนนาง ชาวนาต้องนำอาหารไปกินเอง ถ้าการทำงานนั้นไกลครอบครัว ทางครอบครัวก็นำอาหารไปส่งให้ ถ้าไกลเกินไปชาวนาก็ต้องจัดเตรียมอาหารไปกินให้เพียงพอที่จะทำงานได้ตลอดเวลา "เข้าเดือน" ค้างเคยกล่าวมาแล้ว เมื่อไพร่ได้รับการปลดปล่อย เพื่อไปประกอบอาชีพส่วนตัวและเลี้ยงครอบครัวในระยะ "เดือนออก" ไพร่ก็จะได้รับหนังสือแสดงว่าเป็นระยะที่ตนได้รับการปลดปล่อย เรียกว่า "ตราภูมิคุ้มห้าม" ถ้าไม่มีตราภูมิคุ้มห้าม ไพร่อาจถูกเรียกเข้าทำงานในระยะที่เป็น "เดือนออก" ก็ได้

เอกสารตราภูมิคุ้มหานี้ ทางราชการมิได้มอบให้แก่ไพร่เปล่า ๆ ไพร่ต้องเสียค่าธรรมเนียมต่าง ๆ หลายอย่าง เพื่อรับเอกสารตราภูมิคุ้มห้ามไว้คุ้มครองก่อนสมัยรัชกาลที่ ๔ ไม่ปรากฏว่าค่าธรรมเนียมตราภูมิคุ้มห้ามมีราคาเท่าใด ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีประกาศออกมาว่า ค่าธรรมเนียมรับตราภูมิคุ้มห้าม ฉบับละ ๔ สลึง^๒ เพื่อ

^๑ คำที่ทางราชการในสมัยที่ยังใช้ระบบไพร่ เรียกพลเมือง มักไม่ใช่คำว่า "ไพร่" แต่จะใช้คำว่า "ผู้มีชื่อ" หมายถึงไพร่ที่ได้ขึ้นทะเบียนสังกัดมือสังกัดมูลนาย ถูกต้องตามกฎหมายแล้ว และพบบ่อย ๆ ว่า เอกสารทางราชการใช้คำว่า "เลข" หรือ "เลข" แทน "ไพร่" เช่น การตั้งกองสักพลเมืองเข้าสังกัดมูลนาย ก็เรียกว่า "สักเลข"

^๒ "ประกาศกำหนดค่าธรรมเนียมรับตราภูมิคุ้มห้าม," ประกาศ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๐, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, หน้า ๓๐ - ๓๑.

จะเห็นได้ว่า ชาวนาไทยมีภาวะรับผิดชอบต่องสังคมสูงมาก คือ เป็นผู้ผลิต ผู้เสียภาษี และเป็นแรงงานให้ขุนนางและเจ้านาย ฯลฯ แต่ฐานะทางสังคมของชาวนา ในนามของ "ไพร่" ยังคงค้อยอยู่มาก^๑

ชาวนาอีกพวกหนึ่ง คือ ทาส ถือว่ามีฐานะทางสังคมต่ำกว่าชาวนาที่เป็นไพร่ นายทาสมีอำนาจเหนือทาสอย่างกว้างขวาง สามารถใช้ทาสทำงานได้ทุกอย่าง และ อาจเขียน ชั่ง จำไซ้ตรวจทาสที่มีค่าตัวสูงกว่า ๒ แส่นเบี้ยได้เมื่อไม่พอใจ^๒ ทาสจะ ไปทำงานของตัวเองไม่ได้ นอกจากผู้เป็นนายจะอนุญาต นายทาสสามารถจะขาย หรือส่งทาสเข้าเกณฑ์แทนตัว หรือแม่แต่ถูกส่งไปในกองทัพแทนตัวผู้เป็นนายก็ยอมทำได้ ดังนั้นความสุขสบายของทาสจึงขึ้นกับความมีจิตใจเมตตากรุณาของเจ้านายเป็นสำคัญ

ชาวนามีฐานะเป็นไพร่ตามกฎหมาย เมื่อประสบความยากจนก็อาจขายตัว เอง หรือลูกเมียลงเป็นทาสได้โดยง่าย ถ้าเป็นการขายฝากไม่ใช่ขายขาดก็สามารถ ไล่ตัวออกเป็นไพร่ได้อีก ถ้าขายขาดก็ไม่สามารถไล่ตัวได้^๓ ดังนั้นไพร่กับทาสจึงมี โอกาสที่จะเปลี่ยนสภาพซึ่งกันและกันได้เสมอ

---

^๑ ดังนั้นทางราชการจึงเลี้ยงที่จะใช้คำว่า "ไพร่", ไปใช้คำว่า "เลข" หรือ "ผู้มีชื่อ" และ เรียกบุคคลชั้นต่ำสุดเช่นทาส หรือโจรว่า "อ้าย" และ "อี" ในปัจจุบัน ส่วนคนไทยที่มักได้พบบ่อย ๆ เช่น ส่วนนรสุวาทว่า "สันดานไพร่" ซึ่งเป็นส่วน ที่มุ่งตำหนิผู้ที่ถูกตำหนิว่า เป็นคนที่มีสันดานเลว อันเป็นสันดานของคนชั้นต่ำ น่ารังเกียจ ฯลฯ ก็น่าจะทำให้มองย้อนถึงความหมายของคำว่า "ไพร่" ในอดีตได้ว่า เป็นคำที่มีความหมายถึงความชั่วช้า ตำค้อย

^๒ พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ, "คำสอนเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย," วิจิตรสาร เล่ม ๑, หน้า ๓๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ (Pallegoix) คาคคะเนไว้ในหนังสือเล่าเรื่องเมืองไทยว่า ในช่วงระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๓ - ๔ ไทยมีทาสประมาณ ๑ ใน ๔ ของจำนวนประชาชนทั้งหมด^๑ เมื่อพิจารณาจำนวนทาสตามนี้ จะเห็นว่าจำนวนทาสของไทยมีไม่น้อยทีเดียว ทาสเป็นแรงงานสำคัญส่วนหนึ่งของการทำนา เพราะผู้มีที่ดินมาก ๆ ย่อมแสวงหาทาสเพื่อใช้เป็นแรงงานในการทำนา เพราะเสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่าการจ้างลูกจ้าง ซึ่งหายากมากในระยะนั้น เพราะแรงงานอิสระของไทยไม่มีเลย ทุกคนต้องสังกัดมูลนาย มีกฎหมายฉบับหนึ่งออกในรัชกาลที่ ๔ ย้ำให้เห็นความสำคัญของทาสที่มีต่อการทำนา คือ กฎหมายกำหนดว่า ถ้าทาสถูกใช้ให้ทำนา หรือปลูกพืชอื่น ๆ ทาสผู้นั้นต้องทำให้ตลอดฤดูการเสร็จสิ้น ห้ามละทิ้งไปก่อนสิ้นฤดูเก็บเกี่ยว^๒

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ฐานะทางสังคมของชาวนา ซึ่งเป็นประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศและทาสซึ่งมีจำนวนไม่น้อยนั้น มีฐานะทางสังคมต่ำมาก ในสายตาของผู้เป็นเจ้านายและผู้มีบรรดาศักดิ์ทั้ง ๆ ที่ชาวนาเป็นผู้มีภาระรับผิดชอบทางสังคมสูงมากดังที่กล่าวมาแล้ว

๒. การตั้งบ้านเรือน

ปัจจัยสำคัญของการทำนา คือ น้ำ ในสมัยที่เทคนิคการเพาะปลูกยังไม่เจริญนั้น การทำนาขึ้นกับดินฟ้าอากาศ ตามธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่การอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ และนำน้ำที่ล้นฝั่งแม่น้ำเข้าไปท่วมที่ลุ่มบริเวณชายฝั่งแม่น้ำสายสำคัญ ๆ^๓ สำหรับที่ดินที่ห่างไกลแม่น้ำก็ใช้วิธีขุดคลองเพื่อนำน้ำจากแม่น้ำเข้าไปให้

^๑ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๒๑๘.

^๒Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam, Volume one (Oxford University Press 1969) pp. 197 - 198.

^๓ทานาเบ้, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย," วารสารธรรมศาสตร์, ๒(ตุลาคม ๒๕๑๘ - มกราคม ๒๕๑๘) : ๓๐.

สามารถทำนาได้

เนื่องจากความจำเป็นที่ต้องใช้น้ำจากแม่น้ำลำคลองช่วยในการทำนา เพราะปริมาณน้ำฝนอย่างเคียวไม่เพียงพอ ทำให้ชาวนาชอบตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้แหล่งน้ำเพื่อสนองจุดประสงค์ดังกล่าว และเพื่อสะดวกกับการคมนาคมขนส่งด้วย เพราะในสมัยนั้นการคมนาคมทางบกไม่เจริญและไม่สะดวก แม่น้ำจึงมีความสำคัญต่อชาวนาไทย โดยเฉพาะที่ราบภาคกลางของประเทศ ซึ่งมีแม่น้ำธรรมชาติหลายสายไหลผ่านแม่น้ำเหล่านี้เป็นปัจจัยให้ภาคกลางของไทยมีความสำคัญที่สุดในการผลิตข้าวอันเป็นกิจกรรมขั้นพื้นฐานทางเศรษฐกิจของประเทศ การทำนาในภาคกลางจะได้รับผลสำเร็จหรือความล้มเหลวขึ้นกับแม่น้ำเหล่านี้เป็นสำคัญ^๑ ดังนั้น แม่น้ำลำคลองและแหล่งน้ำจึงเป็นที่เกิดชุมชนชาวนาได้ทุกแห่ง ถ้าบริเวณนั้นสามารถทำนาได้

บริเวณที่ราบภาคกลาง มีความสำคัญต่อการทำนามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นบริเวณที่มีปัจจัยทางธรรมชาติสนับสนุนอยู่มาก เช่น เป็นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและท่าจีน สามารถใช้น้ำที่ล้นฝั่งจากแม่น้ำเหล่านี้ช่วยในการทำนาได้ บริเวณนี้เรียกว่า ที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้ หรือดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ^๒ เริ่มตั้งแต่เขตจังหวัดนครสวรรค์และชยันนาทต่อกันลงมาจนถึงอ่าวไทย^๓ ทิศตะวันออกตั้งแต่ทิวเขาดงพญาเย็น ทิวเขาสันกำแพง และแม่น้ำบางปะกง จดทิวเขาตะนาวศรีทาง

^๑David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, p. 4.

^๒กิตติ ตันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย," หน้า ๒

^๓สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖) หน้า ๓๒.

ตะวันตก ทิวเขาดนงชัย และแม่น้ำแม่กลอง^๑ บริเวณดังกล่าวนี้ได้รับน้ำท่วมทุกปี ในระยะเวลาที่พอเหมาะแก่ฤดูกาลทำนา เป็นการเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้แก่พื้นที่ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติอีกด้วย นอกจากนี้สภาพทางภูมิประเทศก็อำนวยความสะดวก เพื่อนำน้ำไปใช้ในการทำนาในที่ห่างไกลแม่น้ำ และเพื่อประโยชน์ด้านการคมนาคมไปพร้อม ๆ กันทำได้ไม่ยากนัก^๒ ที่ราบที่สำคัญในการทำนาในบริเวณนี้ได้แก่ ท้องที่ จังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ลพบุรี สุพรรณบุรี ปทุมธานี นนทบุรี ปราชินบุรี นครนายก และกรุงเทพมหานคร ฯลฯ เจมส์ ซี. อินแกรม (James C. Ingram) ได้คาดคะเนไว้ว่า ประชาชนไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ มี ประมาณ ๕ - ๖ ล้านคนนั้น ครึ่งหนึ่งของจำนวนประชาชนทั้งประเทศ อาศัยอยู่ใน บริเวณภาคกลาง^๓ ย่อมแสดงว่า ภาคกลางเป็นบริเวณที่มีประชาชนหนาแน่นที่สุด ทั้งนี้เพราะพื้นที่เหมาะแก่การประกอบอาชีพการทำนามากที่สุดในประเทศไทย

เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน) ได้อธิบายลักษณะการตั้งชุมชนของ ชาวนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ว่า มักสร้างบ้านเรือนเรียงไปตามริมน้ำ หันหน้า บ้านลงแม่น้ำหรือคลอง หลังบ้านเป็นที่ปลูกต้นไม้ ที่จำเป็นต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เรียกว่าสวน หรือสวนครัว ต่อจากสวนออกไปเป็นนา และป่าละเมาะตามลำดับ ถัด ออกไปอาจเป็นป่าดงดิบ^๔ นอกจากนี้เสฐียรโกเศศยังได้อธิบายว่า ลักษณะการตั้ง ชุมชนของชาวไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นมี ๒ ลักษณะ คือ การตั้งหมู่บ้านยาว

^๑พ.อ.พูนพล อาสนจินดา, ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔) หน้า ๗.

^๒กิตติ ตันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย," หน้า ๗.

^๓J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, pp. 7 - 8.

^๔เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเทศไทย, (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕) หน้า ๓๐๖, ๓๑๗.

ไปตามสองฝั่งแม่น้ำลำคลองหรือถนนลักษณะหนึ่ง เรียกว่าบ้านหรือบาง ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Strip Village และการตั้งบ้านเรือนรวมกันเป็นกลุ่ม ๆ ห่างแม่น้ำลำคลอง แต่ไกลแหล่งน้ำ เช่น หนอง หรือบึงใหญ่ ๆ เพื่อจะได้ใช้น้ำบริโภคและทำนา ภาษาอังกฤษเรียกว่า Cluster Village ซึ่งแปลว่าหมู่บ้านรวมกันเป็นกลุ่มอีกลักษณะหนึ่ง^๑

การสร้างที่อยู่อาศัยของชาวนาในชนบทเป็นแบบง่าย ๆ วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่นเป็นส่วนประกอบ ที่อยู่อาศัยของชาวนาที่ยากจนจะมีขนาดเล็ก ใต้พื้นดินเป็นพื้นบ้าน ผาทำค้ำยันไม้ไผ่ขัดตะ หลังคามุงค้ำยันจากหรือใบหญ้า มีแคร่ไม้ไผ่เป็นที่นั่งที่นอน พอกับจำนวนคนในบ้าน กระจุกบ้านมักมีประตูเดียว โครงสร้างส่วนใหญ่ใช้ไม้ไผ่หรือไม้รวก^๒ ซึ่งเป็นต้นไม้ที่ปลูกประจำหมู่บ้านทั่วไป เพราะมีประโยชน์มากมาย เช่น ใสนอนไม้เป็นอาหารในยามปกติและในเวลาที่ทำนาไม้ไผ่ไค้ นอกจากนี้ก็ใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือนได้หลายชนิด อุปกรณ์การทำนาของชาวนาก็ทำค้ำยันไม้ไผ่เป็นส่วนมาก กอไผ่ยังมีประโยชน์ช่วยบังลมพายุไม่ให้ทำอันตรายแก่บ้านเรือนซึ่งมักตั้งอยู่กลางทุ่งโล่งอีกด้วย

ที่อยู่อาศัยของชาวนาที่มีฐานะดี มักใช้ไม้จริงเป็นโครงสร้างของบ้าน ยกพื้นมีไต้ถุนสูง หลังคามุงค้ำยันจากหรือหญ้าบางชนิด^๓ การปลูกบ้านไต้ถุนสูงดีกว่าบ้านที่ใช้

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๗.

^๒ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓, หน้า ๑๓๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, และผู้เขียนได้พบบ้านชาวนาในชนบทบางแห่งใช้หญ้าคาบาง แฝกบาง กรองเป็นค้ำค้ำยันจาก เพื่อมุงหลังคาบ้าน บางแห่งไม่เคยรู้จักจากมุงหลังคาเลยว่ามีลักษณะอย่างไร เพราะได้ใช้ใบหญ้าคาและแฝกมุงหลังคาสืบต่อกันมาแต่บรรพบุรุษแล้วนับชั่วอายุคน

พื้นดินเป็นพื้นบ้าน เพราะเวลาฤดูน้ำมากอาจท่วมพื้นที่ใช้เป็นที่บ้าน ซึ่งนอกจากจะได้รับความลำบากจากน้ำท่วมแล้ว ยังอาจได้รับอันตรายจากสัตว์เลื้อยคลานที่มีพิษ เช่น งู ตะขาบ ฯลฯ

ชาวนาที่ตั้งหมู่บ้านรวมกันในลักษณะดังที่ไคกล่าวมาแล้ว จะทำการบุกเบิกที่ดินเพื่อปลูกพืชออกไปเรื่อย ๆ ที่ใดที่ไม่เหมาะในการปลูกข้าว เช่น เป็นที่คือน้ำไม่พอก็จะทำเป็นไร้ เช่น ไร่ฝ้าย ไร่ละหุ่ง^๒ เมื่อที่ดินใกล้ ๆ บานน้อยลง ชาวนาก็จะบุกเบิกจับจองที่ดินที่ห่างหมู่บ้านออกไปทุกที เพื่อหาที่ ๆ เหมาะสมในการทำนาเพิ่มขึ้น เนื่องจากประชากรเพิ่มขึ้น ระยะเวลาที่พักที่บ้านเดิม แล้วเดินทางไปทำนาอยู่ที่ดินที่จับจองใหม่ ถ้าไม่สะดวกชาวนาอาจไปสร้างที่พักชั่วคราวอยู่ที่จับจองบุกเบิกใหม่เพื่อเป็นที่อาศัยชั่วคราวในระหว่างฤดูทำนา เสร็จจากการเก็บเกี่ยวแล้วก็อพยพกลับยังหมู่บ้านเดิม^๓ ที่พักชั่วคราวนี้ ภาคกลางเรียกว่า ทับนานา หรือ โรงนา หรือกระท่อมนา^๔

^๑ เรื่องเดียวกัน, และ ผู้เขียนเคยอยู่ในชุมชนท่องเที่ยวที่อำเภอผักไห่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในฤดูน้ำท่วมได้ประสบปัญหาสัตว์เลื้อยคลานประเภท ตะขาบ งูเห่า งูสามเหลี่ยม มากมายที่หน้าบ้านขึ้นอาศัยบนบ้านพัก แม่จะเป็นบ้านในตุนสูงก็คาม นอกจากนั้นตามต้นไม้ กอไม้ จะเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์เหล่านี้ในฤดูน้ำท่วมเป็นอย่างดี

^๒ เสรีรักษ์โกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย, หน้า ๓๑๘.

^๓ สัมภาษณ์ ชุนอก ตัญญา อายุ ๓๓ ปี ชาวตำบลสามควายเผือก อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ๑๕ มิถุนายน ๒๕๒๐ ได้เล่าว่า ในสมัยเด็ก (ปลายรัชกาลที่ ๕ - ผู้เขียน) จำได้ว่า พ่อแม่ได้ซื้อที่ดินที่ตั้งบ้านในปัจจุบันเป็นที่คือน้ำนาไม่ได้ ต้องไปหาที่ดินทำนาในเขตตำบลคอนยายหอม อ.เมือง จ.นครปฐม ถึงฤดูทำนาก็อพยพครอบครัวไปพักยังบริเวณที่ทำนา ลงมือไถหว่านกล้า คำนานาพอชาวดึงตัวไถแล้วก็อพยพกลับบ้านที่ตำบลสามควายเผือก ครั้นใกล้ฤดูข้าวสุก ก็จะอพยพครอบครัวไปยังตำบลคอนยายหอมอีกครั้งเพื่อเกี่ยวข้าว และนวดข้าว เสร็จแล้วจึงขนข้าวเปลือกที่ทำได้กลับบ้าน ตำบลสามควายเผือก.

^๔ เสรีรักษ์โกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย, หน้า ๓๒๓.

ในบางกรณี เมื่อชาวนาไปพักค้างแรมทำน้ายังที่อาศัยชั่วคราวจนถึงสิ้นฤดูการทำนาแล้ว เห็นว่าที่ดินบริเวณนั้นสบายดีไม่กลับถิ่นเดิมก็มี เมื่อมีผู้ไปตั้งบ้านเรือนกันมากขึ้น ก็กลายเป็นชุมชนใหญ่ มีความเกี่ยวข้องกับหมู่บ้านเดิม ในลักษณะหมู่บ้านพี่น้องกันต่อไป

๓. ความสัมพันธ์ทางครอบครัว และค่านิยมทางสังคมในชุมชนชาวนา

ลักษณะความสัมพันธ์ทางครอบครัวของชาวนาไทย เป็นแบบครอบครัวผสม (Complex family) คือ การถือว่าถ้าเป็นญาติกันจะมาอยู่รวมกันเป็นหลายครอบครัวก็ได้ ขณะเดียวกันก็มีลักษณะเป็นครอบครัวขยายตัว (Extend family) ด้วย คือ ผู้ที่เป็นญาติกัน แม้จะแยกขยายครอบครัวไปอยู่ที่อื่นก็ยังคงไปมาหาหากัน ให้ความช่วยเหลือร่วมมือกันเป็นพิเศษ เมื่อถึงคราวจำเป็น^๑

ลักษณะครอบครัวแบบนี้เกิดขึ้นเนื่องจากบุตรของชาวนา เมื่อแต่งงานมีครอบครัวแล้ว มักตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกับบิดามารดา ช่วยบิดามารดาทำนา หรือจ้างจูงขยายเนื้อที่นาออกไป เพื่อให้ผลิตข้าวได้มากขึ้นเพียงพอแก่การบริโภคของสมาชิกในครอบครัวที่เพิ่มขึ้น เกิดเป็นหมู่เรือนขนาดย่อมขึ้น ครอบครัวใดที่มีบุตรหลานมาก หมู่เรือนหรือเรือนหมู่ก็ขยายใหญ่ออกไปทุกที โดยมีเรือนของบิดามารดาอยู่กลาง^๒ เมื่อสมาชิกในครอบครัวเพิ่มขึ้น เรือนหมู่เหล่านี้ก็จะค่อย ๆ ขยายออกกลายเป็นหมู่บ้าน ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาในหมู่บ้านจึงเป็นความสัมพันธ์แบบวงศ์ญาติ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๓ - ๓๒๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕ - ๓๖๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๕ - ๓๒๐, ลักษณะเรือนหมู่แบบนี้ยังพอหาได้ ในชนบทบางแห่งในปัจจุบัน เช่น หมู่บ้านชนบทในท้องที่อำเภอ นครหลวง ชักไห้ เสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เป็นส่วนใหญ่ เมื่อเวลาผ่านไปนานเข้า อาจมีบุคคลอื่นเข้าไปตั้งบ้านเรือนปะปนอยู่บ้าง แต่ก็มีก็มีความรู้จักคุ้นเคยกับผู้ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อนเป็นอย่างดี

ดังไคกล่าวไว้แล้วว่า ในบางครั้งชาวนาจำเป็นต้องอพยพครอบครัวไปทำนายนอกที่ดินห่างจากหมู่บ้านเดิมเป็นการชั่วคราว บางครั้งอาจเห็นว่า ที่ ๆ ตั้งโรงนาชั่วคราวนั้นมีความสะดวกสบายก็อาจตั้งที่อยู่อาศัยถาวรขึ้นในที่นั้น แล้วค่อย ๆ ขยายครอบครัวออกเป็นเรือนหมู่ เมื่อเวลาผ่านไปและสมาชิกในครอบครัวเพิ่มขึ้น เกิดเป็นหมู่บ้านขึ้นใหม่ หมู่บ้านที่เกิดขึ้นนี้ จะมีความสัมพันธ์กับหมู่บ้านเดิมในฐานะญาติ ในระยะแรก ๆ ก่อนที่ประเทศไทยจะเปิดการค้าขายข้าวกับประเทศตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น ยังมีที่ดินรกร้างว่างเปล่าอยู่ในประเทศอีกมาก เพราะมีพลเมืองเบาบางมาก เฉลี่ยเพียง ๒๕ - ๓๐ คนต่อตารางไมล์ เท่านั้น ดังนั้นการที่ชาวนาจะจับจองหักร้างบุกเบิกที่ป่า เพื่อตั้งเป็นหมู่บ้านใหม่ ๆ จึงทำได้ไม่ยากนัก

เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับรัฐ ภายใต้ระบบการปกครองแบบศักดินาตามที่ไคกล่าวมาแล้ว น่าจะมีผลกระทบต่อชาวนาดังต่อไปนี้

ก) เปิดโอกาสให้ข้าราชการ ผู้เป็นมูลนายของชาวนา กดขี่ชาวนา ยิ่งชนบทห่างไกลเมืองหลวงมากเท่าใด ข้าราชการก็มีโอกาสที่จะหลีกเลียดอำนาจของส่วนกลางซึ่งมักยื่นมือเข้าไปไม่ถึงได้มากขึ้นเท่านั้น เช่น ข้าราชการผู้เป็นมูลนายในท้องถิ่นห่างไกลหลายแห่ง แกล้งกำหนดงานให้ชาวนาในสังกัดของตนทางวนหนักขึ้น เพื่อให้ไพร่เหล่านั้นนำสิ่งของซึ่งเป็นผลผลิตของตนมาให้ เป็นของกำนัลแก่มูลนายแทนการทำงานหนักขึ้น บางทีไพร่ถูกเรียกมาทำงานให้แก่มูลนายในระยะฤดูการทำนา ไพร่ต้องหลีกเลียดความเสียหายที่ต้องทิ้งนามาทำงานให้มูลนายด้วยการมอบของกำนัลให้แก่มูลนายเป็นกรณีพิเศษ ความกดขี่ทารุณเหล่านี้มีแทบทุกท้องถิ่น^๒

^๑ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, pp. 7 - 8.

^๒ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 59.

รัฐบาลก็ทราบถึงปัญหานี้และพยายามที่จะแทรกอำนาจของรัฐบาลเข้าไปให้ถึงชาวนาในชนบท เพื่อแก้ไขความกตัญญูที่ชาวนาได้รับอยู่ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ทรงออกประกาศให้เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชีกรมต่าง ๆ มีหน้าที่คอยควบคุมตักเตือน เจ้านายซึ่งทรงกรมนั้น ๆ มีให้สร้างความสะดวกรอนแก่ประชาชน ถ้าหากมีผู้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบถึงความผิดของเจ้านายที่ทรงกรมใดไปสร้างความสะดวกรอนให้แก่ไพร่ โดยเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี มิได้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบก่อนแล้ว ชำราชากรทั้งสามตำแหน่งนั้นต้องโดนพระราชอาญาหนักและนอญตามความผิดของเจ้านายผู้ทรงกรมกระทำ และยังต้องโดนปรับไหมหักเบี้ยหวัดเป็นเวลาหนึ่งหรือสองปี ให้เป็นรางวัลแก่ผู้ที่กราบบังคมทูลให้ทรงทราบด้วย^๑

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพยายามที่จะใกล้ชิดกับประชาชนซึ่งจะนำไปสู่การเปิดทางให้อำนาจของรัฐบาลได้มีโอกาสแทรกซึมเข้าไปในท้องถิ่นที่ห่างไกล เช่น การพระราชทานเงินแก่พลเมืองที่มีอายุ ๖๐ ปีขึ้นไปที่ทรงรู้จักทุกคน ในโอกาสพิเศษ บางโอกาส^๒ การเปิดโอกาสใหญ่ใคร่ได้รับความเคื้อครอนใดเขากราบบังคมทูลถวายฎีการ้องทุกข์ได้อย่างเสรี ทรงแก้ไขระเบียบวิธีการกราบทูลถวายฎีกาให้ง่ายขึ้นกว่าที่เคยเป็นมาในรัชกาลก่อน แม้กระทั่งการที่ทรงเน้นระเบียบห้ามเชื้อพระวงศ์ออกไปต่างจังหวัดโดยมิได้รับอนุญาตก็เพื่อป้องกันการไปสร้างความสะดวกรอนกตัญญูให้แก่

^๑ "ประกาศห้ามข้าเจ้านายให้ปิดบังความผิดของเจ้านาย," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, หน้า ๑๔๔ - ๒๐๓.

^๒ "ประกาศใหญ่ที่ทรงรู้จักมาเฝ้าจะพระราชทานเงิน," เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๑ - ๒๖๓.

ประชาชน^๑

การที่ทรงกระทำเช่นนี้ น่าจะเป็นความพยายามของรัฐบาลที่จะสถาปนาอำนาจของรัฐบาลให้เป็นที่ไปอย่างทั่วถึง ซึ่งอาจเป็นวิถีทางหนึ่งที่จะควบคุมข้าราชการและขุนนางผู้เป็นมูลนายไม่ให้ทำการทารุณต่อไพร่ในสังกัดได้

อย่างไรก็ตาม ความพยายามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่บรรลุผลตามที่ทรงมีพระราชประสงค์ แม้ว่าจะพยายามลดขั้นตอนของการกราบทูลถวายฎีกาลง เพื่ออุดช่องว่างระหว่างอำนาจของรัฐบาลกับประชาชน แต่ก็หาได้รับความร่วมมือจากข้าราชการทั้งหมดไม่ เพราะการที่ทรงทำเช่นนี้ เท่ากับเป็นการลดอำนาจของข้าราชการ ขุนนางผู้ที่เคยมีส่วนได้ประโยชน์จากระบบเดิมอยู่ พวกนี้จึงพยายามไม่ให้ความร่วมมืออย่างจริงจัง เช่น ข้าราชการผู้มีหน้าที่ตุลาการเห็นแก่ขุนนางพวกตนเป็นส่วนใหญ่ จึงไม่ช่วยเหลือพวกชาวบ้านที่ร้องฎีกา โดยอาจดวงเวลาชำระคดีความให้ช้าลงหรือไม่กราบบังคมทูลเรื่องราวก็มี^๒

^๑"ประกาศไม่ให้หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจนบุตรหลาน เหลน ไปเที่ยวตามหัวเมืองโดยมิได้ทูลลา," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๐๘, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, พ.ศ. ๒๕๑๔) หน้า ๘๖ - ๘๗.

^๒"ตอบความผู้ร้าย" หนังสือจดหมายเหตุนานาชาติ The Bangkok Recorder, ๒(๑๒ กรกฎาคม ๒๔๐๕) : ๑๐๕ มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ตอนหนึ่งว่า "...เหตุมีหลายอย่างนัก เป็นทางลำบากทีเดียว ตรงที่ความนั้นกระหนกระเทือนเจ้านายขุนนางคนที่ร้องก็เกรงบุญอยู่บ้าง เห็นว่ากระลาการไม่ใครจะเขากับไพร่ เห็นแก่ขุนนางด้วยกันโดยมาก ก็ช่วยกันแก้ไขไปต่าง ๆ ตรงที่ถวายฎีกาแล้ว ถ้ามีรับสั่งโปรดเกล้าให้ชำระล้างที่ก็ชำระซาไปหลายปีไม่รู้แล้วครั้งนี้โดยมากตรงที่ชำระโคความแท้จริงแล้วก็ไม่กราบบังคมทูลก็มี ตรงที่ผู้ที่จะทูลจะเอาสินบนมาก ๆ ไม่ใคร่ไม่ใคร่จะทูล ตรงที่ผู้ที่ถูกฟ้องก็คิดพยายามทอนที่ร้องฎีกา คิดหาบายผู้ร้องฎีกานั้นต่าง ๆ ถ้าเป็นพวกลาวก็กลัวว่าจะทำดีปอบเอา เป็นลำบากต่าง ๆ อย่างนั้นคนทั้งปวงจึงคิดว่าจะสู้หนึ่งเสียดีกว่า ผู้ทอนเอาจึงเห็นว่าบางทีไปร้องฎีกานั้นลำบากนัก..."

ข) ลืมเนื่องจากเหตุผลในข้อ ก) ทำให้ชาวนาในชนบทโดยเฉพาะที่ห่างไกลจากเมืองหลวงมากเกิดความรู้สึกที่ไม่สามารถพึ่งอำนาจจากส่วนกลางในการดำเนินชีวิตได้ ไม่ว่าจะเป็นในด้าน การประกอบอาชีพ ด้านสวัสดิภาพของชีวิตและทรัพย์สิน การดำเนินชีวิตของชาวนาคูจะขึ้นกับข้าราชการส่วนภูมิภาคผู้เป็นมูลนายมากกว่า ความผูกพันของชาวนาจึงมีต่อมูลนายมากกว่ารัฐบาล ชาวนาต้องเอาใจผู้เป็นมูลนาย คุ้มการมอบของกำนัลที่เป็นผลผลิตให้ตามแต่มูลนายจะพอใจ ทั้งนี้เพื่อสร้างความสนิทสนมชอบพอกันเคยเป็นส่วนตัวกับมูลนาย ๆ จะไต่หาทางช่วยเหลือให้แก่ชาวนาผู้นั้น เมื่อเวลาทางราชการเกณฑ์ใช้แรงงาน หรือช่วยให้ถูกเกณฑ์ไปทำงานเบา ๆ หรือไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานในฤดูทำนา ฯลฯ การกระทำดังกล่าวเป็นการสร้างอิทธิพล และความมั่งคั่งให้แก่มูลนายทางหนึ่ง มูลนายคนใดสามารถให้ความช่วยเหลือแก่ไพร่ได้มากก็ย่อมได้รับของกำนัลมาก และมีไพร่ชาวนาอยากเข้าอยู่ในสังกัดมาก

นอกจากนี้ สภาพการดังกล่าวยังทำให้เกิดมีผู้มีอิทธิพลประจำหมู่บ้านเรียกว่า "นักเลง" ถ้าเป็นผู้มีอิทธิพลมาก มีพวกพ้องมากก็เรียกว่า "นักเลงโต" คนที่เป็นนักเลงโตนั้น มักเป็นคนหนุ่มกำลังฉกรรจ์ ส่วนมากมักเป็นลูกหลานของหัวหน้าหมู่บ้านในท้องถิ่นนั้น ๆ ตัวหัวหน้าหมู่บ้านเองในสมัยที่ยังหนุ่ม อาจเคยเป็นนักเลงโตประจำหมู่บ้านมาก่อน? ลักษณะของผู้ที่จะเป็นนักเลงโตนั้นจะต้องเป็นคนกว้างขวาง กล้าหาญ พร้อมเสมอที่จะต่อสู้ไม่ว่าจะเป็นตัวต่อตัวหรือเป็นหมู่ ชื่อสัตย์ต่อเพื่อน จงรักภักดี เชื่อมมั่นในมูลนายและพ่อแม่^๒ เหตุนี้คนที่ได้ชื่อว่าเป็นนักเลงโตจึงเป็นที่นับถือและยำเกรง

^๑ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน และการศึกษาเรื่องประเพณีไทย,

หน้า ๓๘๒.

^๒ Historicus Pseud "The Nekleng," The Bangkok Times, 26 May 1898, pp. 21 - 22. อ้างใน David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, p. 139.

ของชาวนาในหมู่บ้าน และมีคนสมัครใจเป็นพรรคพวกมาก เพราะการที่ได้ชื่อว่าเป็นพรรคพวกหรือบริวารของนักเลงโตย่อมเป็นที่เกรงใจของคนอื่นทั่วไปไม่มีใครกล้าขัดแย้งรังแก นักเลงโตของหมู่บ้านหนึ่งอาจติดต่อกับนักเลงโตในหมู่บ้านใกล้เคียง และสามารถคุ้มครองป้องกันหมู่บ้านของตนให้พ้นจากการรุกรานของพวกบ้านอื่นได้ จึงจัดว่านักเลงโตเป็นคนคึกคักหนึ่ง^๑ การเป็นนักเลงโตประจำหมู่บ้าน จึงเป็นค่านิยมที่ชาวนาให้การยอมรับและสนับสนุน เพราะนักเลงโตสามารถทำหน้าที่บางอย่างให้แก่ชาวนาได้ในขณะที่รัฐบาลละเลยหรือทำหน้าที่นั้นไม่ได้ผล เช่น การป้องกันชีวิตและทรัพย์สิน สัตว์พาหนะวัวควาย รวมทั้งอาชญากรรมอื่น ๆ ด้วย^๒ และในบางครั้งทางราชการสามารถปฏิบัติงานลุล่วงไปได้ด้วยความร่วมมือของนักเลงโตประจำหมู่บ้าน เช่น การใช้นักเลงโตเป็นหัวหน้าควบคุมการทำงานของไพร่ที่ถูกเกณฑ์ เป็นต้น^๓

เห็นได้ว่า ค่านิยมเรื่องนักเลงโต เป็นค่านิยมที่เกิดขึ้นจากความบกพร่องของระบบการปกครอง และเป็นที่ยอมรับจากสมาชิกชาวนาในหมู่บ้าน ซึ่งไม่อาจพึ่งรัฐบาลได้อย่างเต็มที่ ขณะเดียวกันทางราชการก็อาจได้รับประโยชน์จากนักเลงโตด้วยการให้ความร่วมมือในการปฏิบัติงานบางอย่าง อย่างไรก็ตาม ในบางครั้งชาวนาก็อาจได้รับความลำบากจากการที่นักเลงโตอาจกลายเป็นโจรได้

^๑ เสรีร โภคเศส, ชีวิตชาวนไทยสมัยก่อน และการศึกษาเรื่องประเพณีไทย, หน้า ๓๘๒.

^๒ David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, p. 140.

^๓ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, (กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๓) หน้า ๑๘๗, และใน Ibid, p. 141.

๔. ความเชื่อและการศึกษา

ความเชื่อของคนไทยผูกพันกับศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์มาเป็นเวลายาวนาน ลักษณะเด่นของความเชื่อที่แพร่หลายอยู่ในชนทุกชั้นของสังคมไทย คือ การเชื่อถือโชคลางต่าง ๆ ก่อนที่จะทำกิจกรรมใด ๆ ต้องดูฤกษ์ยามเสียก่อน มิฉะนั้นจะรู้สึกว่าการกระทำนั้นไม่ประสบความสำเร็จ ความเชื่อในเรื่องชาติหน้าว่าถ้าจะเกิดในชาติหน้าให้ดีกว่าชาตินี้ ต้องประกอบกรรมดีไว้ในชาตินี้ ความดีในที่นี้คือการทำบุญเพื่อหวังผลในชาติหน้า ส่วนปัญหาที่ต้องเผชิญในชีวิตประจำวัน ทั้งปัญหาค่านสังคมและปัญหาค่านเศรษฐกิจ กลับไม่สนใจที่จะศึกษาและแก้ไข ยกให้เป็นเรื่องของกรรมเก่าว่าเพราะชาติก่อนประกอบกรรมไว้ไม่ดี จึงต้องประสบปัญหาต่าง ๆ ในชาตินี้ นอกจากนี้ความเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจในที่ต่าง ๆ รอบกาย สามารถบรรเทาความสำเร็จหรือความหายนะให้ได้ ต้องคอยเซ่นสังเวยเพื่อเอาอกเอาใจภูติผีปีศาจให้บรรเทาสิ่งที่ไม่ดีงามให้ ก็เป็นลักษณะเด่นอีกลักษณะหนึ่งของความเชื่อของคนไทยทั้งในชนชั้นสูงและชั้นไพร่^๑ และมีส่วนกำหนดสภาพการดำรงชีวิตของพลเมืองโดยทั่วไป^๒ ยิ่งในสังคมของชาวนาในชนบท ความเชื่อเรื่องภูติผี และโชคลางยังมีมาก เพราะชาวนายังต้องการศึกษา

ปรากฏว่า ในระยะก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเปิดโรงเรียนหลวงให้แก่ประชาชนทั่วไปได้ศึกษานั้น รัฐบาลยังไม่มีนโยบายจัดการศึกษา

^๑ อเล็กซานเดอร์ บี กรีสวอลด์, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เจ้ากรุงสยาม, แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัททิศ ทิศกุล, (หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ทิศกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล ในนามวงศดสมัย พระชนมายุเสมอถวายสมเด็จพระราชาธิบดี วันอาทิตย์ที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๘) ๒ ม.ป.ป., ม.ป.ท. ๓ หน้า ๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

ให้แก่ประชาชน ประชาชนคงใช้วิธีศึกษาตามแบบโบราณ คือ อาศัยวัดเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียน สังคมชาวเขาก็เช่นเดียวกัน ชาวนาถือว่าวัดเป็นศูนย์กลางในการให้การศึกษาแก่บุตรหลานด้วยการฝากบุตรหลานเป็นลูกศิษย์พระที่เป็นญาติ หรือรู้จักคุ้นเคยกัน เมื่ออายุครบ ๒๑ ปี ก็ต้องบวช เพื่อจะได้ศึกษาทางศาสนาและธรรมจริยาเป็นสิ่งสำคัญ การบวชเป็นประเพณีที่ชาวนาในชนบทถือกันเคร่งครัดมาก ถือว่าการบวชเป็นการทดแทนบุญคุณพ่อแม่ และเท่ากับเป็นผู้ที่ได้เข้ารับการศึกษาอบรมทางธรรมจริยาทางราชการก็ส่งเสริมสนับสนุนการบวช เพราะถือว่าเป็นการหนุนบำรุงพุทธศาสนา ถึงกับออกกฎหมายให้สิทธิพิเศษแก่ผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุ เช่น ทาสที่นายอนุญาตให้บวชเป็นพระจะได้รับการปลดปล่อยให้เป็นไท ผู้บวชเป็นพระสงฆ์ หรือ สามเณร ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการและเสียส่วย ขณะเดินทางไปในที่ต่าง ๆ ก็ไม่ต้องถูกนายค่านเรียกตรวจ ฯลฯ ฯลฯ นับว่าเป็นจุดอ่อนของการปกครองส่วนหนึ่ง ทำให้มีคนบวชเพื่ออาศัยผ้าเหลืองหาผลประโยชน์ส่วนตัว และพวกพ้องมากมาย จนวิวัฒนาการกลายเป็นแหล่งชุมนุมของผู้ที่หนีการสักเลขาบวชบ้าง เป็นที่ประกอบบายมุข เสพสุรายาเมาบ้าง จนเป็นภาระที่ทางราชการต้องควบคุมพระภิกษุอย่างกวดขัน^๒ ครอว์ฟอร์ด บันทึกไว้ว่าคนไทยนิยมการบวช เพื่อหลบการเกณฑ์ทหาร^๓

ไหลเลอก้าวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๔๕๓ - ๔๕๔.

^๒"ประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, หน้า ๑๕๕, และ "ประกาศเรื่องเงินแดงผู้มีชื่อแล้วหนีไป แลห้ามไม่ให้บวชกุลบุตรอายุพบน ๒๔ ถึง ๓๐ เป็นเณรเป็นเณร," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๐ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓) หน้า ๔๐ - ๔๒.

^๓จดหมายของครอว์ฟอร์ดถึง จี สวินสตัน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอินเดียลงวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๓๖๖, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า ๑๓๐.

การที่ชาวบางคนบวชเป็นพระภิกษุ แล้วทำการศึกษาอย่างจริงจังนั้น หาได้มีความมุ่งหมายที่จะศึกษาให้รู้วิชาการเกษตร หรือการทำนาเพื่อกลับไปปรับปรุงการทำนาให้ดีขึ้นแต่อย่างใดไม่ แต่มุ่งศึกษาเพื่อเข้ารับราชการเท่านั้น เป็นที่แน่นอนว่าบุตรหลานชาวนาที่ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนจริง ๆ นั้น จะไม่กลับไปประกอบอาชีพทำนาที่ยังหลงถิ่นเดิมของตน อย่างน้อยขณะที่บวชเรียนอยู่ ถ้าสามารถศึกษาจนสามารถแปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญ และไต่เลื่อนเป็นพระราชาคณะ ก็สามารถช่วยเหลือญาติโยมที่ตกทุกข์ได้ยาก เพราะการเป็นไพร่หลวง ไพร่สมอยู่ ก็จะโปรดพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์ พันความลำบากได้^๑

ส่วนวิชาอาชีพนั้นก็เรียนจากบิดามารดาหรือผู้ปกครอง โดยในวัยเยาว์ก็ช่วยเหลือบิดามารดาหรือผู้ปกครอง เป็นการเรียนวิชาชีพก่อนลงมือปฏิบัติเองเมื่อโตขึ้นก็สามารถทำนาได้เอง การที่รัฐบาลไม่ได้จัดการศึกษาเกี่ยวกับวิชาชีพนี้ อาจเป็นเพราะรัฐบาลเห็นว่าเป็นสิ่งที่ชาวนารู้กันอยู่แล้ว จึงปล่อยครอบครัวของชาวนาศึกษาวิชาการทำนากันเองตามมูลตามกรรม ดังนั้นวิธีการทำนา พร้อมทั้งอุปกรณ์การทำนาของไทย จึงไม่ได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้นกว่าที่เคยใช้กันในสมัยโบราณดั้งเดิมที่สุด^๒ เพราะชาวนาลืบทอดวิธีการทำนาค้วยุกรณ์ที่บรรพบุรุษเคยใช้กันมา โดยไม่ได้ปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้นแต่อย่างใด

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาล
ที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๓๕๑ - ๓๕๒.

^๒ C. Lamont Ground water, M.I.E.E., "Engineering"
in Twentieth Century Impression of Siam, p. 186.

ค. สภาพเศรษฐกิจ

นับตั้งแต่ประเทศไทยทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับประเทศตะวันตก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ เป็นต้นมา สภาพเศรษฐกิจของชวานาก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากสภาพดั้งเดิมที่เคยเป็นมา . ดังนั้นผู้เขียนจึงขอถือเอาปี พ.ศ. ๒๓๕๔ เป็นจุดเปลี่ยนแปลงสภาพทางเศรษฐกิจของชวานา โดยกำหนดศึกษาในหัวข้อนี้เป็น ๒ ระยะ คือ

๑. สภาพเศรษฐกิจของชวานาก่อน พ.ศ. ๒๓๕๔
  ๒. สภาพเศรษฐกิจของชวานาหลัง พ.ศ. ๒๓๕๔
๑. สภาพทางเศรษฐกิจของชวานาก่อน พ.ศ. ๒๓๕๔

ก่อนที่ไทยจะเปิดการค้าอย่างเสรีกับชาวตะวันตกอันเป็นผลสืบเนื่องจากการทำสัญญาเบาว์ริงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น รัฐบาลไทยไม่นิยมติดต่อกับคนต่างชาติ เนื่องจากเห็นว่าเป็นการผิดจารีตประเพณีของบ้านเมืองและชาวตะวันตกยังมักถืออำนาจข่มเหงเอารัดเอาเปรียบผู้เป็นเจ้าของบ้านต่าง ๆ นานาด้วย . ดังนั้น การค้าระหว่างประเทศจึงถูกควบคุมอย่างใกล้ชิด ด้วยวิธีการค้าโดยกษัตริย์และบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ผ่านทางหน่วยงานของรัฐบาลที่ทำหน้าที่นี้โดยตรง เรียกว่ากรมพระคลังสินค้า ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมการค้า มีใ้เอกชนทำการค้าโดยเสรีกับพ่อค้าต่างประเทศได้ นอกจากนี้พระคลังสินค้าก็เป็นผู้ดำเนินการค้าเองทั้งสินค้าออกและสินค้าเข้า

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑ หจช. ร.๕ น.๓.๑/๑๑, พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในงานเปิดการแสดงกลสิกรรมแลพณิชยการ, ๑๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕.

(พ.ศ. ๒๔๕๓).

มีสินค้าหลายอย่างที่ประชาชนจะค้าขายโดยตรงไม่ได้ ต้องนำมาขายให้
แก่พระคลังสินค้า ด้วยราคาที่พระคลังสินค้าเป็นผู้กำหนด พ่อค้าจากต่างประเทศที่
ต้องการสินค้าประเภทนี้ ก็ต้องมาซื้อจากพระคลังสินค้า จะไปซื้อจากประชาชนโดยตรง
ไม่ได้ ชาวเป็นสินค้าต้องห้ามอย่างหนึ่งที่รัฐบาลไทยต้องเข้าควบคุมการส่งออก การ
ที่พ่อค้าต่างประเทศจะซื้อข้าวออกไปได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับสภาพเหตุการณ์ภายในประเทศ
เป็นสำคัญ นาย เจ ซี อินแกรม (J.C. Ingram) ได้อ้างเอกสารรายงานของบริษัท
ดัช อีส อินเดีย (Dutch East India Company) และบริษัท บริติช อีส อินเดีย
(British East India Company) ว่า การขนข้าวจากไทย ไปยังชวาและมะละกา
นั้น เต็มไปด้วยความลำบาก และสรุปว่ารายงานเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า การขนส่งข้าวเป็น
สินค้าออกของไทย ขึ้นกับสถานการณ์สงครามหรือความสงบในประเทศกับอารมณของ
พระมหากษัตริย์ไทย มีประกาศห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศบ่อย ๆ เพราะไทยอยู่ใน
ภาวะสงคราม หรือเกิดความแห้งแล้งหรือน้ำท่วม ปรากฏว่าระยะใดที่มีประกาศ
ห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศ ก็จะมีการลักลอบส่งข้าวออกนอกประเทศเสมอ^๒

ก่อนที่ไทยจะเปิดการค้าขายข้าวให้แก่พ่อค้าชาวตะวันตกตามสนธิสัญญา
เบาว์ริงนั้น ประเทศต่าง ๆ ในแถบเอเชียรวมทั้งไทย มีทัศนคติในการผลิตข้าวเพียง
เพื่อพอบริโภคภายในประเทศ และเหลือไว้ใช้ในยามสงครามหรือเกิดฝนแล้งหรือน้ำ
ท่วมเท่านั้น ไม่ต้องการผลิตเพื่อการค้าขายแต่อย่างใด แนวคิดนี้เห็นได้จากพระราช
คำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปิดงานแสดงศิลปกรรมและ

^๑J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, pp. 22 -

^๒"ประกาศจ่ายเงินภาษีเข้าบารุงพระนคร," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔,
พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, หน้า ๑๕ - ๑๘.

พาดิษยการที่วังสระประทุมวัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ตอนหนึ่งว่า

...ประเทศทางแถบตะวันออกเรานี้ แต่เดิมมาถือว่า ประเทศใดมีอำนาจที่จะชนะประเทศที่ใกล้เคียงใหญ่มากอยู่ในอำนาจ แดอาณาจักรโคกวางขวางเพียงใดเป็นเกียรติยศใหญ่ ย่อมปรารถนาที่จะเบียดเบียนซึ่งกันและกัน แดอาณาจักรโคกวางขวาง แต่หาใครใดพิจารณาถึงประโยชน์ซึ่งจะได้จากภูมิประเทศอันอยู่ในอำนาจนั้นไม่... ไม่ใช่แต่ประเทศสยามประเทศเดียวที่คิดเห็นว่าการคุกคามบ้านนาประเทศ ไม่ถูกกับประเพณีบ้านเมือง แลุมักจะถืออำนาจภายนอกเข้ามาเอาโรคเอาเปรียบต่าง ๆ จึงเห็นว่าไม่ควรคบคากับประเทศใดประเทศหนึ่ง ควรสงวนพืชผลอันบังเกิดขึ้นในพื้นที่เมืองมาเลี้ยงกัน แต่เฉพาะชาติเดียวกันในประเทศเดียวกัน...

พระราชดำรินี้ทำให้ทราบว่า ระยะเวลาที่ประเทศต่าง ๆ มุ่งช่วยอาณาจักรของประเทศด้วยการใช้กำลังรุกรานประเทศที่มีกำลังน้อยกว่านั้น ทำให้ประเทศต่าง ๆ รวมทั้งไทย มีนโยบายที่จะตัดขาดจากการติดต่อกับประเทศอื่น ๆ เพื่อป้องกันการเอาโรคเอาเปรียบจากประเทศที่มีกำลังเหนือกว่า พืชผลต่าง ๆ ที่มีก็พยายามที่จะผลิตเพียงเพื่อบริโภคภายในประเทศเท่านั้น ไม่ต้องการให้เหลือเพื่อขายให้แก่ประเทศอื่น ซึ่งอาจเป็นเพราะไม่ต้องการให้พืชผลของตนไปเป็นกำลังแก่ชาติอื่นด้วย

จากแนวคิดที่ต้องการแยกตัวเองเป็นเอกเทศนี้ ทำให้ระบบเศรษฐกิจและสังคมของไทยมีลักษณะเป็นแบบที่ค่อนข้างจะเลี้ยงตัวเองได้ (Self - Sufficient) ดังจะเห็นได้จากชานาแต่ละครอบครัวมีที่นาผืนเล็ก ๆ เฉลี่ยแล้วค่นน้อยกว่าคนละ ๒๕ ไร่^๒ เพื่อปลูกข้าวพอกินในครอบครัวเท่านั้น แรงงานในการทำนาเริ่มตั้งแต่หักไร่ที่ป่าให้เป็นที่นา ตลอดจนการไถนา หว่าน บักคำ จนถึงการเก็บเกี่ยว นวด

✓ หจข. ร.๕ บ.๓.๑/๑๑, พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานเปิดการแสดงกลสิกรรมแลพาดิษยการ, ๑๔ เมษายน ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๕๓)

✓ ^๒ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 15.

สีข้าว คำข้าว จนเป็นข้าวสารไว้บริโภค เป็นการช่วยแรงงานของชาวนา และ
อุปกรณ์ที่ชาวนาทุกครอบครัวมีประจำบ้าน^๑ นอกจากนี้แต่ละครอบครัวก็ทำการปลูกฝ้าย
เพื่อใช้ทอเป็นเครื่องนุ่งห่มเอง ปลูกยาสูบ ยักและผลไม้ เพื่อไว้สูบและบริโภคเอง
มีเรือและเกวียนเพื่อใช้ในการคมนาคมขนส่งเอง^๒ เลี้ยงเบ็ดไก่ไว้บริโภคเนื้อและ
ไข่ภายในบริเวณบ้าน มีเครื่องมือจับปลาอย่างง่าย ๆ ไว้ประจำบ้าน สามารถจับปลา
ซึ่งมีชุกชุมในแม่น้ำลำคลองเป็นอาหารได้ตลอดเวลาที่ต้องการ^๓ เมื่อถึงฤดูน้ำหลากก็
สามารถจับสัตว์ป่าเป็นอาหารได้ไม่ยาก^๔ นอกจากนี้อุตสาหกรรมในครอบครัวส่วนใหญ่
คือการผลิตสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็น เช่น ทอผ้า ตีเหล็ก ก็ทำกันเองในครัวเรือน
หรือภายในหมู่บ้าน ไม่มีนายทุนเข้าไปเกี่ยวข้อง

อนึ่ง ในกรณีที่ชาวนามีความจำเป็นต้องการแรงงานจากภายนอกครอบครัว
มาช่วยบ้างในบางโอกาส เช่น การดำนา การปักดำข้าว การเก็บเกี่ยว แม้แต่การ
สร้างบ้านเรือน ก็ใช้วิธีช่วยเหลือกันโดยไม่ต้องจ้าง เรียกว่า "การลงแขก" ซึ่งมีอยู่
๒ ประเภท คือ^๕

^๑ ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, "การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," หน้า ๑๐.

^๒ Vander Heide, "The Economical Development of Siam During
The Last Half Century" JSS., Part II (1906) pp. 77 - 79.

^๓ ปาเลกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า ๑๓, ๑๓๗.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

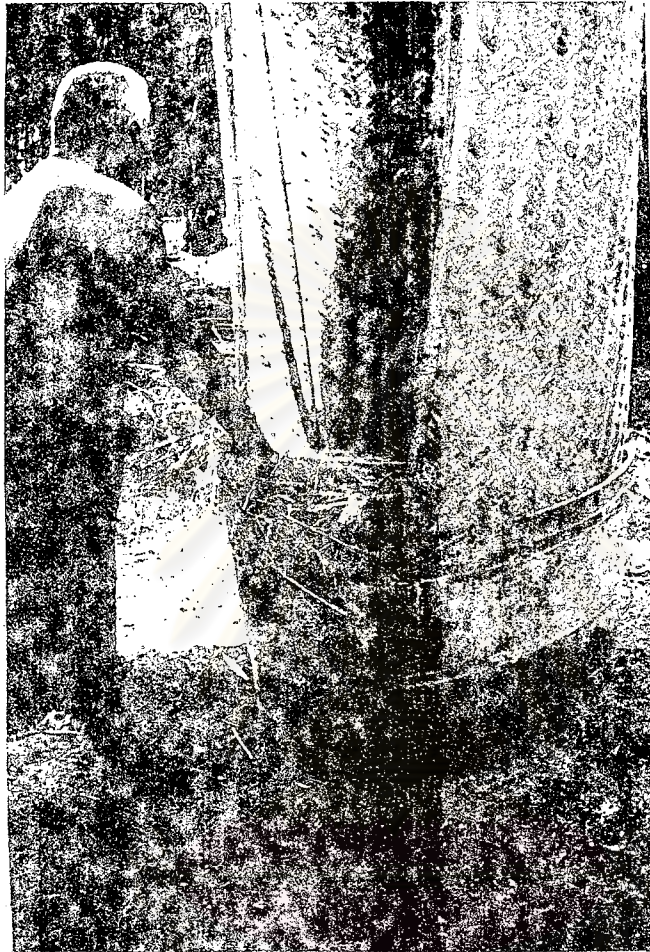
^๕ เสรีวิภาค, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย,

การสัมภาษณ์ด้วยเครื่องมือที่สร้างด้วยมือและแรงงานของชาวบ้าน ในระยะที่กิจการ
โรงสีข้าวยังไม่แพร่หลาย

ที่มา   ฟูเฮก   คัมพูชา   ชาวนาอายุ 73 ปี   ต.สามควายเผือก อ.เมือง จ.นครปฐม

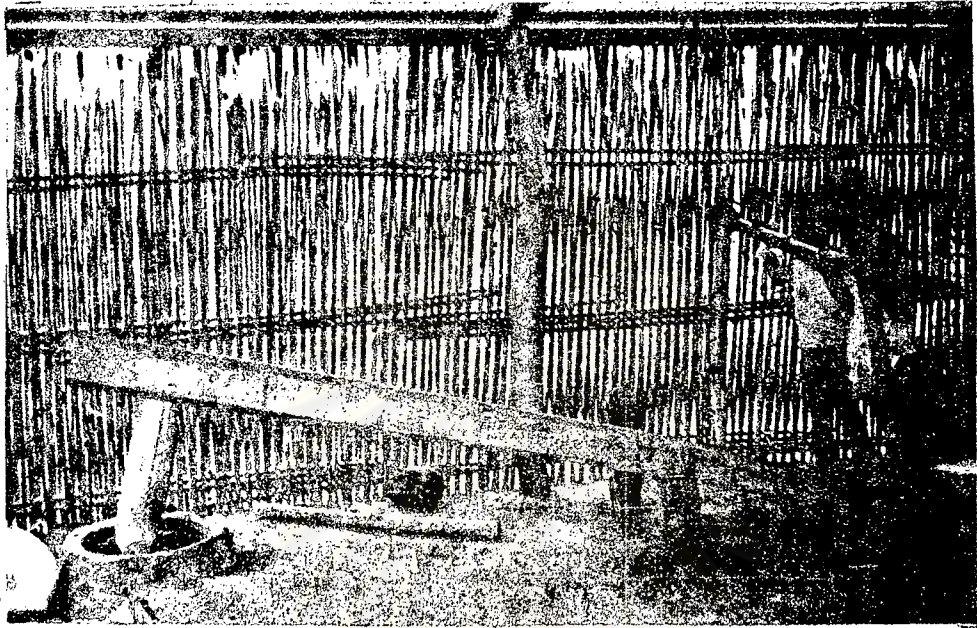
ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การฟาดข้าว เพื่อแยกเมล็ดข้าวออกจากรวงและนวด

ที่มา มุขปลัด ถิ่นฐาน ชาวเขาอายุ 73 ปี ก. สานคว่างเบือก อ. เมือง จ. นครปฐม

ครกกระเดื่อง เครื่องมือทอผ้าประจำบ้านของชาวนาในระแวกก่อนที่กิจการ
โรงสีข้าวจะแพร่หลาย

ที่มา เป้า พุ่มตะโก ชาวนาอายุ 84 ปี ต.ท่าแลบ อ.เมือง จ.นครปฐม

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

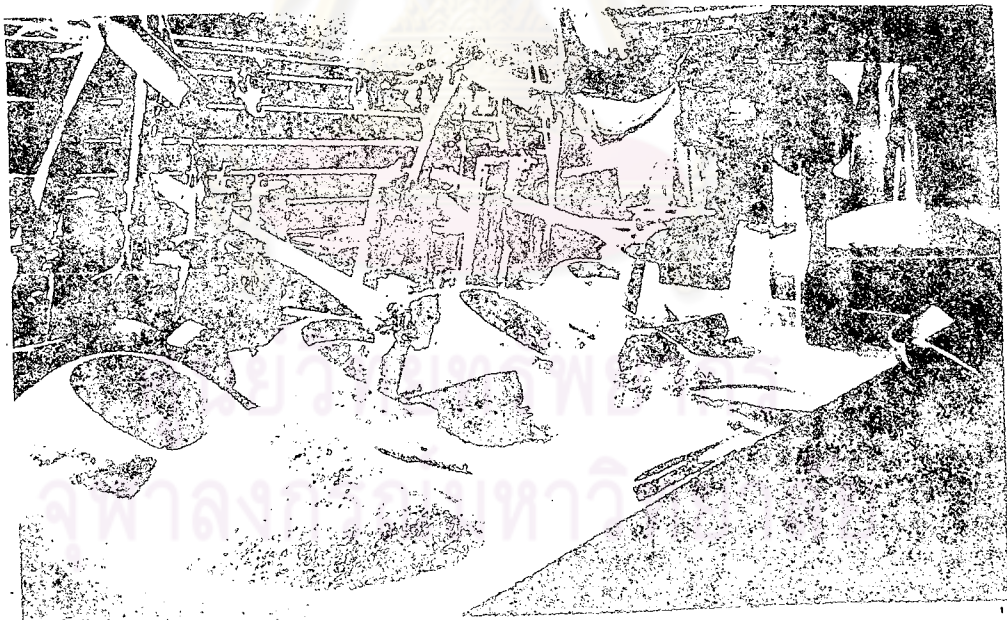

ภาพแสดงวิถีชีวิตของชาวสยามในสมัยก่อน

ภาพแสดงวิถีชีวิตของชาวสยามในสมัยก่อน

1917

Arnold Wright And Oliver T. Breakspear Twentieth Century
Impression of Siam. London : The Gresham Press, 1908.

ภาพแสดงวิถีชีวิตของชาวสยามในสมัยก่อน

1917

Arnold Wright And Oliver T. Breakspear Twentieth Century
Impression of Siam. London : The Gresham Press, 1908.

ก) "แขกขอแรง" คือ การที่ชาวนาเพื่อนบ้านสมัครใจมาช่วยตามที่ได้
รับการขอร้องโดยไม่รับสิ่งตอบแทน เพียงเจ้าของบ้านจัดอาหารมาเลี้ยงดูแขกที่มาช่วย
ทำงาน

ข) "แขกลงแรง" เป็นการช่วยทำงานให้เพื่อนบ้านโดยมีข้อผูกพันว่า
เจ้าของงานจะต้องไปช่วยงานแขกที่มาเป็นการทดแทนในเมื่อแขกนั้นมีงาน

การลงแขกนี้ตามปกติมักจะทำเสร็จในวันเดียว^๑ ประเพณีการลงแขกนี้มี
อยู่โดยทั่วไป ในระยะที่เศรษฐกิจของชาวนายังเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ซึ่งไม่
ถือว่าเงินตราเป็นสิ่งสำคัญ แต่หลังจากที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนไป
เป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า ทำให้การผลิตของชาวนา เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภค
เป็นการผลิตเพื่อการค้า จึงถือว่าเงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่สำคัญที่สุด
ประเพณีการลงแขกจึงค่อย ๆ เสื่อมลง ✓

แม้ว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจโดยทั่วไปจะเป็นแบบเลี้ยงตัวเองได้ ก็มีได้
หมายความว่าทุกชุมชนชาวนาจะเลี้ยงตัวเองได้โดยสมบูรณ์ เพราะสภาพแวดล้อม
อาจไม่อำนวยให้ ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ แบบ แลกเปลี่ยนภายในหมู่บ้าน
หรือระหว่างหมู่บ้านขึ้น^๒ โดยโซ่ข้าวเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน จึงมักใช้คำว่า
"แลกข้าว"^๓ คือการที่ชาวนาหมู่บ้านหนึ่ง นำข้าวส่วนเกินที่ตนผลิตได้ไปยังอีกหมู่บ้าน
หนึ่งที่ผลิตสิ่งที่หมู่บ้านตนผลิตไม่ได้ แลกเปลี่ยนกับสิ่งที่ต้องการ เช่น เสื้อผ้า มะพร้าว
 ฯลฯ หรือการที่ชาวนาแถบจังหวัดอยุธยา นำข้าวไปแลกเปลี่ยนยังหัวเมืองชายทะเล ซึ่ง
ผลิตข้าวไม่ได้หรือได้น้อยไม่พอบริโภค ในอัตราแลกเปลี่ยนข้าว ๑ หน่วยต่อเกลือ

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 19.

^๓ สัมภาษณ์ ชุนธก คัญญา.

๓ หรือ ๔ หน่วย^๑ เป็นต้น ส่วนการค้าขายนั้นคงมีแต่เพียงเล็กน้อย โดยพวกผู้หญิง นำผัก ปลา ผลไม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ไปขายที่ตลาดนัดติดกันขึ้นเองชั่วคราวชั่วคราว เป็นการหาเอาไฟเท่านั้น^๒ อย่างไรก็ตามสิ่งที่ชาวนาทำเองไม่ได้และจำเป็นต้องใช้ เช่น เครื่องปั้นดินเผา กระจกษา น้ำตาล เหล็ก กระเบื้อง อีฐ และปูนขาว ซึ่งใช้วิธีแลกเปลี่ยนกันดังกล่าว ล้วนผลิตกันเองภายในประเทศทั้งสิ้น^๓

เนื่องจากระบบเศรษฐกิจของชาวนาเป็นแบบเลี้ยงตัวเองดังกล่าวนั้นแล้ว ชาวนาส่วนใหญ่จึงผลิตข้าวเพื่อการบริโภค และมีเหลือพอแก่การแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่ชาวนาต้องการ รวมทั้งการเสียค่าเช่าให้แก่รัฐบาลและเจ้าของที่ดินในกรณีที่เขาที่ดินผู้นั้นทำนา หรือให้มูลนายเท่านั้น ไม่ถึงกับผลิตเพื่อการค้า แม้ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นสมัยที่มีการทำสัญญาการค้ากับต่างชาติแล้ว สภาพของชาวนาก็ยังคงไม่เปลี่ยนแปลงจากเดิมเท่าใดนัก ทั้งนี้เพราะรัฐบาลยังห้ามการขายข้าวแก่พ่อค้าชาวตะวันตก ขณะเดียวกันความต้องการข้าวของต่างประเทศยังไม่เพิ่มขึ้น ทำให้ชาวนาไทยทำนากันเพียงคนละ ๑๐ - ๑๕ ไร่^๔ ทั้ง ๆ ที่มีประชากรเขาบางมากดังกล่าวแล้ว และมีที่ดิน

^๑ David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, p. 15.

^๒ เสรีรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย, หน้า ๘๒๘.

^๓ Peter F. Bell, The Historical Determinants of Under Development in Thailand, Economic Growth Center, Yale University February 1970, p. 9. อ้างใน กิตติ ตันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย" หน้า ๑๘ - ๑๙.

^๔ "พระราชดำรัสพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงคำวรางราชานุภาพ ตรัสในที่ประชุมเสนาบดี ๑๘ กันยายน ๒๔๕๑" เทศาภิบาล, ๘(๑ มกราคม ๑๒๖) : ๑๒.

อุดมสมบูรณ์พอที่จะขยายการทำนาได้อีกมาก ทั้งนี้เพราะชาวนาไม่รู้ว่าจะผลิตข้าวให้
ได้มากกว่าที่จำเป็นไปเพื่ออะไร

เพราะไม่มีตลาดจะขายข้าว ความคิดเช่นนี้มิได้มีเฉพาะการผลิตข้าวเท่านั้น
ยังรวมไปถึงการผลิตพืชอื่น ๆ และการประกอบอุตสาหกรรมและหัตถกรรมในครอบครัว
ด้วย ชาวนามักใช้จ่ายสิ่งที่ตนผลิตได้ส่วนที่เกินความจำเป็นไปเพื่อการกุศลต่าง ๆ
อย่างไม่เสียค่าเพราะคิดว่า การกระทำดังกล่าวเป็นการได้บุญดีกว่าทิ้งให้เสียหาย
เปล่า ๆ^๑

สภาพการณ์เช่นนี้ทำให้ที่ดินที่อุดมสมบูรณ์กลายเป็นที่รกร้างทั่วไป หาราคา
ไม่ได้ การเรียกร้องค่าเช่าในอัตราสูงไม่มี เพราะถ้าเจ้าของที่ดินเรียกค่าเช่าใน
อัตราสูง ชาวนาก็พร้อมที่จะไปบุกเบิกที่ดินอื่นซึ่งมีอยู่มากมายต่อไป ทำให้ที่ดินไม่มี
คุณค่าในการแลกเปลี่ยน^๒ สิ่งที่มีค่ามากกว่าที่ดินในระยะนี้คือแรงงาน ดังนั้นการกั
ยืมเงินจึงนิยมใช้ตัวคนเป็นประกันมากกว่าจะใช้ที่ดิน

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า สภาพของเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา
ในระยะก่อน พ.ศ. ๒๓๕๘ เป็นสภาพที่สงบ ไม่ซับซ้อน ชาวนาไม่ต้องสะสมเงินเพื่อ
การลงทุน ไม่จำเป็นต้องปรับปรุงการผลิต การทำนาเป็นแบบง่าย ๆ ตามที่บรรพบุรุษ
เคยทำมา คือ อาศัยธรรมชาติเป็นเกณฑ์ ไม่ต้องปรับปรุงการชลประทานและดินแต่
อย่างไร เพราะไม่มีความจำเป็น ไม่มีแรงจูงใจจากสิ่งแวดล้อมใด ๆ ที่จะผลักดันให้
รัฐบาลและตัวชาวนาเองคิดปรับปรุงวิธีการทำนาให้ดีขึ้นแต่อย่างใด

^๑ เสรีโยโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย,

หน้า ๓๖๘ - ๓๖๙.

^๒ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 15.

๒. สภาพเศรษฐกิจของชวาณาหลัง พ.ศ. ๒๓๘๔

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ไทยทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์กับอังกฤษ เป็นประเทศแรก คือ สนธิสัญญาเบอร์นี (Henry Burney) ซึ่งทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่าสินค้าออกที่สำคัญของไทยในระยะหลังจากการทำสนธิสัญญานี้ ได้แก่ น้ำตาล ซึ่งเพิ่มปริมาณการส่งออกอย่างรวดเร็ว จาก ๖๐,๐๐๐ หาบ ใน พ.ศ. ๒๓๖๘ เป็น ๒๕๐,๐๐๐ หาบ ใน พ.ศ. ๒๓๘๓^๑ หลังจากนั้นอีก ๑๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๓๙๓ มูลค่าสินค้าออกของไทยประมาณ ๕.๖ ล้านบาท ในจำนวนมูลค่าสินค้าออกปีนี้มีข้าวเพียง ๐.๑๕ ล้านบาท ขณะที่มูลค่าสินค้าน้ำตาลส่งออกถึง ๐.๗ ล้านบาท^๒

การค้าน้ำตาลของไทยได้เจริญสูงสุดในปี พ.ศ. ๒๔๐๒ หลังจากนั้นจำนวนน้ำตาลที่ส่งออกก็ลดลงเรื่อย ๆ และอีก ๒๐ ปีต่อมา คือปี พ.ศ. ๒๔๒๐ ไทยเริ่มส่งน้ำตาลเป็นสินค้าเข้า และตั้งแต่นั้นมาน้ำตาลก็เป็นสินค้าเข้าของไทยมาตลอด^๓

สาเหตุที่สินค้าน้ำตาลไทยต้องตกต่ำลงก็เนื่องจากประเทศต่าง ๆ ในยุโรปสามารถใช้หัวบีทรูทผลิตน้ำตาลได้เองพอใช้ภายในประเทศ ทำให้ความต้องการที่จะส่งน้ำตาลเป็นสินค้าเข้าลดลง ราคาน้ำตาลในตลาดโลกจึงตกต่ำ ไทยไม่สามารถลดราคาน้ำตาลให้ต่ำลงได้ เพราะต้นทุนการผลิตของไทยสูง การผลิตน้ำตาลของไทยจึงได้รับความกระทบกระเทือนมาก^๔

นับเป็นโชคอย่างหนึ่งของเกษตรกรไทย ที่ปัจจัยทั้งภายในนอกประเทศ และภายในประเทศช่วยให้ไทยสามารถผลิตข้าวขึ้นมาแทนน้ำตาลได้ ปัจจัยภายนอก

^๑ วอลเวอร์ เอฟ เวลดา, แผนดินพระนั่งเกล้าฯ, หน้า ๒๖๐.

^๒ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 22.

^๓ David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, pp. 28 - 29.

^๔ คุรายละเอียดยกเรื่องสาเหตุแห่งความเสื่อมโทรมของกิจการค้าน้ำตาลได้ใน Ibid, pp. 28 - 30.

คือความต้องการข้าวของตลาดโลกค่อย ๆ เพิ่มขึ้นช้า ๆ ในระยะแรกและอัตราความต้องการสูงขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะต่อมาหลังปี พ.ศ. ๒๓๕๘ ขณะที่ความต้องการน้ำตาลลดลง ส่วนปัจจัยภายในคือความสามารถที่จะเข้าใจสภาพการณ์ของโลกและใช้สภาพการณ์นั้นให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชนและประเทศชาติของรัชกาลที่ ๔ ซึ่งทรงสนับสนุนให้พลเมืองปลูกข้าวส่งออกขายต่างประเทศให้ไ้มากที่สุด ตามความต้องการของตลาดโลก

สาเหตุที่ชาวไทยเป็นที่ต้องการของชาวต่างประเทศ ก็เนื่องมาจากประเทศยุโรปเริ่มมีความต้องการข้าวเพิ่มขึ้น ไม่เพียงแต่ใช้บริโภคเท่านั้น ยังใช้ในการอุตสาหกรรมต่าง ๆ เช่น ผลิตเบียร์ ทำแป้งแทนข้าวสาลี และใช้เลี้ยงสัตว์^๑ ขณะเดียวกันความเจริญทางเครื่องจักรกลมีมากขึ้น เครื่องสีข้าวแบบใหม่ได้ถูกประดิษฐ์ขึ้น ทำให้การสีข้าวเป็นไปได้สะดวกรวดเร็วขึ้น^๒ หลังปี พ.ศ. ๒๔๑๒ ซึ่งเป็นปีที่เปิดคลองสุเอซ เส้นทางระหว่างยุโรปกับเอเชียภาคนี้สะดวกขึ้นมาก ข้าวพม่าจึงถูกขนส่งไปยุโรปโดยผ่านทางคลองสุเอซ ทำให้ความต้องการข้าวไทยเพื่อใช้เลี้ยงประเทศในเอเชียมีเพิ่มขึ้นโดยสม่ำเสมอ^๓ หลัง พ.ศ. ๒๔๑๒ ขณะที่ราคาน้ำตาลลดลง พ่อค่าน้ำตาลและโรงงานน้ำตาล พยายามตัดราคาขายจากผู้ปลูกอ้อยและลดค่าจ้างลูกจ้างในโรงงานลง เท่ากับเป็นแรงผลักดันให้เกษตรกรเลิกปลูกอ้อยหันไปปลูกข้าวเร็วขึ้น คนงานชาวจีนที่ทำงานอยู่ในโรงงานน้ำตาลที่ฉะเชิงเทราและนครไชยศรี พากันย้ายไปทำงานในโรงสีข้าวที่เปิดใหม่ในกรุงเทพฯ ผู้ที่ปลูกอ้อยอยู่เดิมก็เปลี่ยนจากการปลูกอ้อยมาเป็นข้าว และตั้งแต่นั้นมาข้าวก็กลายเป็นพืชหลักของภาคกลางแทนอ้อย และ

^๑Ibid. p. 18.

^๒Ibid.

^๓J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 42.

เข้าไปผูกพันกับระบบเศรษฐกิจโลก^๑ ทั้งนี้เพราะคุณภาพของชาวไทยเป็นที่ประจักษ์มานานแล้วว่าดีกว่าชาวจาก มินดา ซาบา เบงกอล อินโดจีน และสิงคโปร์^๒ แม้ว่าก่อน พ.ศ. ๒๓๕๘ ไทยมีนโยบายไม่เปิดโอกาสให้พ่อค้าชาวตะวันตกซื้อข้าวออกนอกประเทศ แต่ก็มีชาวไทยไปขายถึงมลายูและสิงคโปร์เสมอ^๓ โดยมีพ่อค้าจีนเป็นผู้นำออกไป

หลังจากที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (*Treaty of Bowring*) กับประเทศอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๕๘ ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว ความเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง

"Foreign Trade in Thailand in 1848" Bangkok Calender, 1870 Bangkok 1870, pp. 144 - 148. อ้างใน David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand, pp. 30 - 31.

^๒ Sir John Bowring, The Kingdom and people of Siam, Vol. I, p. 202.

^๓ Ibid.

๑ คุรุรายละเอียดเรื่องพ่อค้าจีนสามารถนำข้าวไทยออกจากประเทศในระยะที่ไทยมีนโยบายไม่ขายข้าวให้ต่างประเทศได้ใน พระเจ้านองยาเชอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, (พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ ๒๔๗๘) หน้า ๑๔๓ - ๑๔๔, ๑๗๗, และ ๑๘๐ - ๑๘๑, และบทบาทของพ่อค้าจีนในการค้าระหว่างประเทศ ใน มัลลิกา เรื่องระพี, "บทบาทของชาวจีนในค้าเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘, หน้า ๑๘ - ๒๘.

ในระบบสังคมและเศรษฐกิจก็เห็นได้ชัดยิ่งขึ้น เริ่มตั้งแต่การปรับปรุงระบบการคลังของรัฐบาล กล่าวคือ ขอบหนึ่งของสนธิสัญญาระบุไว้ว่า ไทยต้องยอมให้พอลคาเอกชนของต่างชาติทำการค้าขายกับพอลคาเอกชนของไทยได้อย่างเสรี ยกเว้นของต้องห้ามบางชนิด เช่น ฝิ่น และอาวุธ โดยรัฐบาลไทยเก็บภาษีสินค้าขาเข้าได้เพียง ๓ % ของราคาสินค้า และไทยต้องเปิดการค้าชาวออกต่างประเทศด้วย ยกเว้นในเวลาที่ยกเลิกการค้าภายในประเทศเท่านั้น รัฐบาลจึงจะห้ามการค้าชาวออกนอกประเทศ นอกจากนี้สนธิสัญญากังกล่าวยังให้ยกเลิกระบบการค้าผูกขาดโดยพระเจ้าแผ่นดิน และสิทธิพิเศษของบรรดาข้าราชการด้วย ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงจำเป็นต้องสร้างระบบการคลังใหม่เพื่อจัดหาเงินมาทดแทนให้เพียงพอกับรายจ่าย ด้วยการเปลี่ยนระบบการจัดเก็บภาษีและระบบการคลังแบบถอนรากถอนโคน เพื่อชดเชยกับรายได้ที่ถูกจำกัดด้วยอัตราภาษีอันตายตัวตามสนธิสัญญา เช่น การเลิกผูกขาดการซื้อขายตามแบบเดิมเป็นการเก็บภาษีตามจำนวน และการตั้งภาษีต่าง ๆ ขึ้นใหม่ เพื่อทดแทนเงินรายได้ที่ขาดไป สิ่งสำคัญคือ รัฐบาลเริ่มเห็นความสำคัญของการทำนาว่าจะช่วยเศรษฐกิจทั้งส่วนรัฐบาลและเอกชนได้ จึงสนับสนุนส่งเสริมบำรุงการกสิกรรมโดยเฉพาะการทำนาและการค้าขาย เพื่อให้ชาวนาได้เพิ่มการผลิตข้าวขึ้นเพื่อการค้าขาย นอกจากนี้รัฐบาลยังส่งเสริมให้มีการชุกคลอง เพื่อใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่ง ขณะเดียวกันคลองที่ชุกขึ้นก็มีประโยชน์ต่อการเปิดที่ดินที่ห่างไกลให้คนได้เข้าไปทำชาด้วย เช่น คลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญ^๒ เป็นต้น

✓ เฟรด คัมบลิว ริกส์, การปรับหัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, แปลโดย อมร โสภณวิเศษวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง, (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคม-สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕) หน้า ๘.

^๒ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๔) หน้า ๑๒๑.

ปรากฏว่าเมื่อทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว การค้าขายในกรุงเทพฯ เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ ก่อนทำสนธิสัญญามีเรือกำปั่นเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ ราวปีละ ๑๒ ลำ หลังจากทำสนธิสัญญาแล้ว มีเรือกำปั่นเข้ามาค้าขายถึงปีละ ๒๐๐ ลำ^๑ พร้อม ๆ กับความเจริญด้านการค้าขายนี้ สินค้าออกของไทยก็เพิ่มขึ้นทั้งในค่านปริมาณและราคา ขณะเดียวกันสินค้าเข้าประเภทหัตถกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีราคาถูกกว่าสิ่งทีผลิตได้เองก็เพิ่มขึ้นด้วย^๒ สิ่งเหล่านี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองของไทยเปลี่ยนไป สินค้าหัตถกรรมและอุตสาหกรรมในครอบครัวค่อย ๆ หดหายไป หนีไปซื้อสินค้าประเภทเดียวกันจากต่างประเทศ ซึ่งมีราคาถูกกว่า เช่น เคยปลูกฝ้ายและทอผ้าใช้เอง ก็หนีไปทอผ้าด้วยฝ้ายที่ซื้อจากต่างประเทศ ต่อมาก็เลิกปลูกฝ้ายและในที่สุดชาวไทยส่วนใหญ่ก็เลิกทอผ้าใช้เอง หนีไปซื้อผ้าจากต่างประเทศ^๓ ดังนั้นในระยะนี้ เงินตราเริ่มมีความสำคัญในฐานะเป็นสื่อกลางแห่งการแลกเปลี่ยนแทนผลิตผลที่เคยเป็นมา ประชาชนเริ่มมีแนวคิดที่ว่าจำเป็นต้องหาแหล่งเงินตราเพื่อแลกกับสิ่งต่าง ๆ ที่ตนต้องการ วิธีหาเงินตราที่ง่ายและสะดวกที่สุดคือการปลูกข้าว ซึ่งคนไทยมีความเคยชินและชำนาญมาแล้ว เมื่อปลูกข้าวได้เท่าใดก็สามารถขายเปลี่ยนเป็นเงินตราได้ทันที เพราะกำลังเป็นที่ต้องการของตลาด ชาวนาจึงพากันละทิ้งพืชอื่น ๆ ที่เคยปลูกคู่กับข้าว เช่น ฝ้าย ยาสูบ ฯลฯ และเลิกประกอบหัตถกรรมในครัวเรือน หันมาเร่งผลิตข้าวเพียงอย่างเดียว พื้นที่ที่เคยปลูกพืชอื่นถูกเปลี่ยนเป็นปลูกข้าวโดยไม่คำนึงว่าจะเหมาะสมกับที่ดินหรือไม่ โดยมุ่งหวังที่จะนำข้าวมาแลกกับเงินตรา

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๕.

^๒ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 36.

^๓ "ประกาศพระราชทานโอวาทแก่ผู้ซื้อขายข้าว" ประชุมประกาศรัชกาล ที่ ๕, พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๐๘, หน้า ๒๓๐ - ๒๓๔.

เพื่อใช้ซื้อสินค้าที่ตนเองเคยทำใช้เองมาก่อน^๑ หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง พลเมืองไทยผลิตพืชผลเพียง ๒ - ๓ ชนิด ที่สำคัญคือ ข้าว ไม้สัก และแร่ดีบุก ประชาชนประมาณ ๕๐ - ๕๐ % หันไปทำนาและปรากฏว่าข้าวเป็นสินค้าออกถึง ๖๐ - ๗๐ % ของจำนวนสินค้าออกทั้งหมด^๒

การที่เกษตรกร และผู้ไม่เคยเป็นเกษตรกรหันไปทำนาอย่างเอาจริงเอาจังนั้นก็สืบเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ ที่เห็นได้ชัดคือ หลังจากเปิดข้าวให้ส่งออกต่างประเทศได้แล้ว ราคาข้าวสูงขึ้นกว่าเมื่อก่อนเปิดค้าข้าวมาก คือ ก่อนหน้านั้นราคาข้าวเกี่ยวนละ ๑๐ - ๑๒ บาท หลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงประมาณ ๕ - ๑๐ ปี ราคาข้าวสูงขึ้นไม่ต่ำกว่าเกี่ยวนละ ๒๐ บาท^๓ อีก ๒ ปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๐๕ ราคาข้าวสูงขึ้นรวดเร็วมาก จนถึงเกี่ยวนละ ๕๒ บาท สำหรับชาวนาเมือง และเกี่ยวนละ ๖๒ บาท สำหรับชาวนาสวน^๔ แสดงให้เห็นว่าชั่วระยะเวลา ๒ ปี จาก พ.ศ. ๒๔๐๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๐๘ ความต้องการข้าวของพ่อค้าสูงมากกว่าในช่วง ๑๐ ปีแรกที่ทำสนธิสัญญา ทำให้ราคาข้าวของพ่อค้าสูงกว่าเดิม ๒.๕ - ๓ เท่าตัว ชั่วเวลาเพียง ๒ ปีเท่านั้น

ปัจจัยประการต่อมาคือ การที่รัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการค้าข้าวและการทำนาอย่างจริงจังหลังสนธิสัญญา พ.ศ. ๒๓๘๘ เช่น การที่รัฐบาลได้ประกาศให้ประชาชนเห็นถึงผลดีของการที่พ่อค้าต่างประเทศสนใจซื้อข้าวของไทยว่ามีผลดีต่อชาวนา

^๑ J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 36.

✓ ^๒ Ibid, pp. 36 - 37.

✓ ^๓ "ประกาศพระราชนิพนธ์เรื่องนาตราแฉงแลนาคูโค พ.ศ. ๒๔๐๗," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๐๘, หน้า ๕๔๓ - ๕๕๑.

^๔ "ราคาสินค้ากรุงเทพ," หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder, ๒(๑๒ กรกฎาคม ๒๔๐๘) : ๑๒๑.

อย่างไร^๑ และประชาชนจะได้รับประโยชน์จากการติดต่อกับชาวต่างประเทศหลาย
ประการ เช่น ชาวต่างประเทศนำเครื่องใช้ใหม่ ๆ แปลก ๆ และราคาถูกเข้ามา
ชาวไทยจะได้ทำเลียนแบบ นอกจากนี้ยังได้นำความเจริญในวิชาการเพาะปลูกที่มี
มากกว่าไทย มาช่วยบุกเบิกที่รกร้างให้เกิดประโยชน์ และนำเงินตราเข้ามาซื้อ เช่า
ที่ดิน จ้างคนไทยทำงาน คนยากจนจะได้มีรายได้ดีกว่าชายตัวเป็นทาสน^๒ นอกจากนี้
รัฐบาลยังส่งเสริมให้ประชาชนขยายเนื้อที่การทำนาด้วยการไม่เก็บภาษีค่านาในปีแรก
ที่ชาวนาไถนสร้างที่ป่าเพื่อทำนา และเก็บค่านาในอัตราต่ำกว่าเกณฑ์ปกติ คือไร่ละ
๑ เพื่อง ในปีที่ถัดจากปีแรกอีก ๑ ปี ต่อจากนั้นจึงเก็บในอัตราปกติ คือไร่ละ ๑ สลึง
สำหรับนาคูโค และไร่ละ ๑ สลึง ๑ เพื่อง สำหรับนาฟางลอย^๓ ขณะเดียวกันรัฐบาล
ก็พยายามลดวีธีการเกณฑ์แรงงานไพร่ให้น้อยลงใช้วิธีการจ้างแรงงานชาวเงินทำงาน
โยชามากขึ้นทุกที^๔ เท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวนามีเวลาเป็นของตัวเองมาก
ขึ้น สามารถที่จะประกอบอาชีพของตนไปได้โดยความมั่นใจว่าจะไม่ถูกเกณฑ์ไปทำงาน
ให้แก่ราชการในระหว่างฤดูการทำนา

^๑"ประกาศยกเลิกทางเข้าค่านาปีแรกไถนสร้าง พ.ศ. ๒๔๐๐," ประชุม
ประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, หน้า ๒๘ - ๓๐.

^๒"ประกาศว่าด้วยการประพฤติก่อฝรั่งเศส อังกฤษ และอเมริกา ที่มาอยู่
ในเมืองไทย พ.ศ. ๒๓๘๘," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๓๘๔ - ๒๔๐๐.
หน้า ๒๐๔ - ๒๑๘.

^๓"ประกาศยกเลิกทางเข้าค่านาปีแรกไถนสร้าง พ.ศ. ๒๔๐๐," ประชุม
ประกาศรัชกาลที่ ๔, พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔, หน้า ๒๘ - ๓๐.

^๔เช่น การจ้างเงินชุกคลองในสมัยรัชกาลที่ ๔ กุโน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
พระราชพงศาวดารฉบับหอสมุด รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, หน้า ๑๑๐, ๑๓๘, ๖๘๑, ๓๑๑.

ดังนั้นอาชีพการทํานาจึงเป็นที่นิยมกันอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว เพราะสามารถเอาผลผลิตขายเป็นเงินตราได้ง่ายที่สุดครั้งแล้ว เศรษฐกิจโดยรวมระยะนี้จึงขึ้นกับข้าวเป็นส่วนใหญ่ พงศาวดารไต่บันทึกความก้าวหน้าทางการค้าข้าวและสภาพเศรษฐกิจของชาวนาหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงไว้ว่า

... ลูกคานานาประเทศ เข้ามาค้าขายซื้อข้าวออกไป ปีหนึ่งถึง ๓๐๐ ลำ บางปีถึง ๔๐๐ ลำ ราษฎรโคขายข้าวไปแก่ลูกคานานาประเทศเป็นจำนวนข้าวออกไปปี ๑ ก็ถึง ๘๐,๐๐๐ เกวียนบาง ๘๐,๐๐๐ เกวียนเศษบาง... เงินคานาก็ถึง ๔,๐๐๐ ชั่ง ๕,๐๐๐ ชั่ง ราษฎรก็ไต่มีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล จนชั้นแล้วเป็นคนเกียจคร้านไม่มีใครจะทำไร่ไถนา ยากจนทรพลงยิ่งกว่าภาษาอื่น ๆ หาเช่ากินค่า ค่าชาวสารกรอกหม้อขอทาน เขากิน ทุกวันนี้มีเงินซื้อกินไม่เหมือนแต่ก่อน...

แม้ว่าประชาชนจะหันไปยึดอาชีพการทํานามากขึ้น จนกระทบกระเทือนการผลิตพืชอื่น ๆ และหัตถกรรมในครัวเรือน ปริมาณข้าวที่ผลิตได้ในระยะนี้ก็หาพอกับความต้องการของพ่อค้าชาวไม่ ดังจะเห็นได้ว่า ใน พ.ศ. ๒๔๐๘ นั้น มีโรงสีข้าวชนิดใช้เครื่องจักรขนาดใหญ่ทันสมัยตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ๓ โรง ต้องแย่งกันซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาเพราะข้าวเปลือกไม่พอ^๑ ดร. บรัดเล ได้ให้ความเห็นว่า ในเวลานั้นถ้ามีข้าวเปลือกมากพอต่อให้มีโรงสีข้าวชนิดใช้เครื่องจักรขนาดเดียวกับ ๓ โรงที่มีอยู่แล้ว อีกสัก ๒๐ โรง และทุกโรงทำการสีข้าวตลอด ๒๔ ชั่วโมง ก็โคชาวสารไม่พอขายแก่พ่อค้าชาว^๒ เรือของพ่อค้าชาวที่มาซื้อข้าวจากโรงสีทั้ง ๓ โรง ที่กรุงเทพฯ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒๔ - ๗๒๕.

^๒ "ชาวกรุงเทพฯ," หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder, ๑(มกราคม ๒๔๐๘) : ๒๐๒.

^๓ "กลไฟ้เขา," หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder, ๑(๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๐๘) : ๒๔๓ - ๒๔๔.

ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๐๘ นั้น เข้ามาจอดคอยับน้ทุกชาวที่กรุงเทพฯถึง ๘๔ ลำ เพื่อบรรทุกไปขายที่เมืองจีน และยังจอดคอยับนอกสันคอนปากน้ำอีก ๑๐ ลำ เรือที่จอดคอยับบรรทุกชาวที่กรุงเทพฯนี้ จอดเรียงกันตั้งแต่โรงสีชาวปากคลองบางน้ำชล ลงมาเป็นระยะทางยาวถึง ๔ ไมล์

เมื่อพลเมืองมากขึ้น และต่างก็มุ่งที่จะขยายการผลิตข้าวให้มากขึ้นเพื่อความมั่งคั่ง แต่วิธีการผลิตข้าวของชาวนายังคงใช้วิธีเดิมที่ทำกันมาแต่บรรพบุรุษ และอาศัยน้ำตามธรรมชาติเท่านั้น ประกอบกับที่ดินอุดมสมบูรณ์ยังมีอีกมาก ดังนั้นการเพิ่มผลผลิตของชาวนาที่ทำได้ง่ายที่สุดก็คือ การขยายเนื้อที่ให้นานาให้มากขึ้น โดยไม่จำเป็นต้องปรับปรุงวิธีการทำนา ด้วยเหตุนี้ที่ดินที่ไม่มีค่าในระยะเวลาก่อนหน้านี้ จึงเริ่มมีคุณค่าขึ้น ราคาที่ดินสูงขึ้นทุกปี การไ้ใช้ที่ดินเพื่อการซื้อขาย จำนวน จำนวนา เริ่มเป็นที่ยอมรับกันกว้างขวางขึ้นกว่าแต่ก่อน สิทธิการครอบครองที่ดินเริ่มมีความสำคัญขึ้น รัฐบาลจำเป็นต้องเข้มงวดกับการครอบครองที่ดินไว้เกินความสามารถที่จะทำประโยชน์ได้ ด้วยการปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด ในกรณีที่ผู้ครอบครองไม่ทำประโยชน์ในที่ดินเป็นเวลา ๓ ปี จะต้องถูกเรียกที่ดินคืน เพื่อให้คนอื่นทำประโยชน์ต่อไป เป็นการป้องกันมิให้ชาวนาจับจองที่ดินไว้เกินกำลัง การจ้างแรงงานเพื่อให้นานาให้เต็มที่ดินที่ครอบครอง จึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะนอกจากจะเป็นการป้องกันมิให้ถูกรัฐบาลเรียกที่ดินคืนแล้ว ยังเป็นการเพิ่มผลประโยชน์ให้แก่ตนเองด้วย

ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจดังกล่าว ทำให้สังคมชาวนาในชนบทเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจจากแบบเลี้ยงตัวเอง มาเป็นการผลิตเฉพาะอย่างเพื่อการค้า ชาวเป็นพืชหลักที่ชาวนามุ่งปลูก ขณะเดียวกันเครื่องจักรสมัยใหม่ก็มีผลกระทบต่อการทำงานของชาวนาด้วย กล่าวคือ เมื่อมีผู้ตั้งโรงสีข้าวด้วยเครื่องจักรสมัยใหม่ในกรุงเทพฯ

✓ "ชาวที่กรุงเทพฯ," หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder, ๑(๓๑ มกราคม ๒๔๐๘) : ๒๒๓.

แล้วแพร่หลายไปในชนบทในเวลาต่อมา ชาวนาซึ่งเคยปลูกข้าวเอง คำข้าว สีข้าว ผักข้าว ควบอุปกรณ์ที่สร้างด้วยมือ ก็เริ่มส่งข้าวเปลือกที่ผลิตได้ให้โรงสี ทำการสีข้าวเปลือกเป็นข้าวสารมาบริโภค ต่อมาชาวนาเห็นว่าการนำข้าวเปลือกไปให้โรงสีแล้วต้องคอยรับข้าวสารกลับมานั้นเป็นภาระที่ไม่สะดวก จึงเปลี่ยนเป็นใช้วิธีนำข้าวเปลือกไปแลกข้าวสารจากโรงสีซึ่งสีข้าวเปลือกเป็นข้าวสารไว้แล้ว โดยคิดหักส่วนลดให้แก่ทางโรงสีไปเพื่อจะไ้ไม่ต้องเสียเวลาคอย และในไม่ช้าชาวนาก็ใช้วิธีขายข้าวเปลือกให้แก่พ่อค้าไปหมด แล้วซื้อข้าวสารจากพ่อค้ามาบริโภคแทน ซึ่งจะก่อให้เกิดปัญหาต่อมา

ประเพณีการลงแขก เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชาวนาที่เคยปฏิบัติกันมา ค่อย ๆ เสื่อมลง เมื่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจเปลี่ยนเป็นระบบที่ถือเอาเงินตราเป็นสื่อกลาง การจ้างแรงงานคอย ๆ เข้าแทนที่ประเพณีการลงแขกพร้อม ๆ กับระบบคักคินาที่ค่อย ๆ ลดความเข้มงวดลง ทำให้เริ่มมีแรงงานอิสระที่จะรับจ้างมากขึ้น ผู้ที่ทำงานในเนื้อที่มาก ๆ จำเป็นต้องใช้แรงงานรับจ้าง และเป็นที่ยอมรับมากขึ้นทุกปี จนกลายเป็นปัญหาสำคัญปัญหาหนึ่งของการทำงานในรัชกาลต่อมา

ภาคกลางของไทยมีสภาพภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยต่อการทำนามากกว่าภาคอื่น ๆ ทั้งโคก ลาด มวลแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า บริเวณภาคกลางเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของไทยมาทุกยุคทุกสมัย เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าออกสำคัญของไทย ที่ราบลุ่มแม่น้ำตอนล่างหรือภาคกลาง จึงเป็นที่รวมพลเมืองที่มุ่งมั่นที่จะบุกเบิกที่ร้างที่ดินที่มีอยู่มากมาย เพื่อหวังความร่ำรวย จากบุคคลทุกชั้นตั้งแต่ชั้นสูงสุดจนถึงต่ำสุด ภาคกลางจึงเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญที่สุด หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง อินแกรม ใ้คองหลักฐานของนาย เจ โฮมัน วัน เคอ ไฮด์ (J. Homan Van Der Heide) ว่า ในจำนวนข้าวที่ส่งออกทั้งหมด ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๘ ซึ่งมีข้าวจำนวนประมาณ ๑๔ ล้านหับนั้น เป็นข้าวที่มาจากภาคอื่นของประเทศเพียง ๒ % เท่านั้น นอกนั้นเป็นข้าวที่ผลิตได้ในภาคกลาง นอกจากนั้น อินแกรม ยังได้เสนอว่า ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๘๘ -

^๑J.C. Ingram, Economic Change in Thailand, p. 44 - 47.

๒๔๔๘ เนื้อที่ทำนาขยายมากที่สุดใภูมิภาคกลาง^๑

เนื่องจากภาคกลางเป็นภาคที่มีปัจจัยสนับสนุนในการทำนาคงกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อการค้าชาวเจริญก้าวหน้าขึ้น บริเวณภาคกลางจึงกลายเป็นบริเวณที่สำคัญที่สุดสำหรับผลิตข้าวเพื่อการค้า ชาวนาท้องถิ่นต่าง ๆ พากันอพยพเข้าสู่ภาคกลางเพื่อหาพื้นที่เหมาะสมทำนา พร้อม ๆ กับการก้าวหน้าของการค้าชาวชุมชนชาวนาภาคกลางขยายตัวอย่างรวดเร็ว จนโครงสร้างทางการบริหารและการปกครองก้าวตามไม่ทันปัญหาต่าง ๆ จึงตามมา

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่า ปัจจัยภายนอกประเทศมีส่วนเป็นตัวกำหนดสภาพโดยทั่วไปของชาวนาไทยอยู่มาก ระบบการปกครอง การบริหารและเศรษฐกิจ ของประเทศในแต่ละยุคแต่ละสมัย มักสอดคล้องกับนโยบายในการปกครองประเทศของรัฐบาลซึ่งก็ขึ้นกับปัจจัยภายนอกอยู่มาก ขณะเดียวกันระบบการบริหารและการปกครองก็มีส่วนกำหนดระบบเศรษฐกิจและสภาพของชาวนาโดยทั่วไป สิ่งเหล่านี้มีความเกี่ยวโยงสืบเนื่องซึ่งกันและกันจนบางครั้งไม่สามารถแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ Ibid.

ชาวนาในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา

.A Graham, Siam V. 2, London: Alexander Moring
limited. The delaware press, 1924.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย